

К. ГАЛКІН

За царськими мурами.

ПЕРІОД 1905—1917 Р.Р. *)

МИКОЛАЇВСЬКА ТИМЧАСОВО-КАТОРЖНА ТЮРМА НА ХЕРСОНЩИНІ

Розділ І. Миколаївська тимчасова каторжна тюрма через свій жахливий режим займала друге місце по-між іншими російськими тюрмами. Там, за мурами її, так само як і в Орловському централі, стратило життя безліч товаришів, засуджених у політичних процесах за царської доби. Там не помічалось, щоб режим гіршав або слабшав, як по інших тюрмах. У Миколаїві він тримався раз-у-раз як «стала величина», відмінюючись майже непомітно, звичайно до гіршого.

Кажучи за цей період, мимоволі згадуєш праву руку останнього російського ката—Петра Аркадовича Столипіна; спадають на думку його селянські реформи, його знаменний закон в справі «виділення селян на одруби», що мав за мету створити чорносотенні підпорні пункти для боротьби з революційною пожежею, яка охоплювала чим раз дужче шари сільського населення; його так само знаменну політику боротьби з непинним зростом революційного руху, коли він насаджував у революційному воточенні провокаторів—спеціальних агентів російського уряду) згадаймо Азефа), політику, що здобиччю її став сам Столипін, загинувши від руки Багрова року 1911, і, зрештою, його нечисленні безкраї «тимчасові положення» мало що не для кожного міністерства. Всі ми, що сиділи на ту пору по різних тюрмах, скуштували гірких овочів тих «тимчасових положень». Вони в адміністративному порядку позбавляли ув'язнених цілої низки законних пільг. Взагалі, столипінський період відзначився історичним вороттям до минулого, а це, звичайно вплинуло й на режим по російських тюрмах.

Тюремний режим, кажучи брутально, був одбитком режиму на волі. Коли населення могло трохи віддихати—тоді й каторжани по тюрмах зідхали вільніше, коли населення тиснули—тоді й режим по тюрмах ставав суворіший, бо й каторжан «пригвинчували», як говорили в тюрмі.

І яких тільки репресій не вигадували для в'язнів тюремні кати?... По деяких тюрмах призвичаїлися бити їх, при чім інших заходів «виправлення» майже не вживалося,—нам відомо вже це з нарису про Орловський централ; по інших—«виправляли» поведінку ув'язнених безперервними карцерами; цим уславилося багато тюрем, а надто московська тюрма «Бутирки» та Миколаївська тимчасово-каторжна. По цих тюрмах звичайна кара для «непокірливих» ув'язнених було те, що вони відсиджували

*) Див. «Ч. Ш.» № 11—12, 1924 р.

в карцерах 30 діб попідряд. Кару цю запроваджено столипінським «тимчасовим положенням» і її неухильно переводили в життя ретельні помічники тюремного відомства, начальники головного тюремного управління Максимовський, Сементковський та до них подібні. Поруч із цим тюремна адміністрація, не маючи права, згідно з обіжником головного тюремного управління, примушувати ув'язненого відсиджувати в карцері більш як 30 діб зараз, виробляла такі штуки: карає якогось ув'язненого 30-ти добовим карцером, і коли той відсиджує й приходить до загальної камери знесилений до такої міри, що його не пізнати,—через день або два його знову беруть до карцеру, використовуючи найменший до того привід, і він як «непокірливий» знову сидить у карцері нових тридцять діб. У такий спосіб було доведено до цілковитого виснаження та смерти, приміром, товариша Смолянінова, засудженого до каторги за повстання в балтійській флоті року 1905. Московська адміністрація «Бутирок» за те, що він «не корився тюремному статуту» не давала йому передихнути і довела до смерти безустанними карцерами протягом п'ятих місяців, бо він—здоровий і великої фізичної сили—бутирській адміністрації був як сіль у оці. Він у карцері й умер.

Карцери по різних тюрмах були не однакові.

По деяких тюрмах, примірно, Олександрівського централу, Іркутської губернії карцери майже не різнилися од загальних чи поодиноких камер, за винятком освітлення та їжі. В'язневі, посадженому до карцеру, гарячу страву, звичайно, видавалося через два дні в третій; іншими днями він одержував чорного хліба 2—2½ фунти на день і холодну воду. Але були й такі тюрми, де під карцер займалося підвали; там було мокро та вохко, підлога здебільшого мала дірки, звідки пацюки виходили роздобутися арештанським хлібом, раз-у-раз з'їдаючи убогий обід посадженого до карцеру; до тюрем такого типу належала більшість російських тюрем за царського часу. По деяких із цих тюрем адміністрація подвоювала катування посадженого до карцеру, навмисне поливаючи водою підлогу в карцері, не опалювала його то що. Цим відзначилися Володимирська й Псковська тюрми.

Само собою, що ув'язнені по багатьох тюрмах, так карні, як і політичні за всі ці звірства та мордування тюремними катами мстилися на них. Ми знаємо численні гострі виступи каторжан проти тюремної адміністрації по центральних та повітових тюрмах. Примірно, року 1907 в Москві, в Бутирській тюрмі зроблено було два замах на тюремних помічників начальника тюрми. Обидва замах сталися підчас виконання помічниками своїх службових обов'язків і обидва на жаль не вдалися. Перший замах зробила політична ув'язнена Фрумкіна, вистреливши помічника з револьвера, переданого їй до тюрми; вона злегка лише поранила його; помічник швидко вичуяв і з подвійною енергією почав лютувати. Коли слідом за цим загальний тюремний режим погіршав і адміністрація не на жарт узялася «пригвинчувати» тюрму, тоді, протестуючи проти утисків, виступив політичний каторжанин Бердягін—надзвичайно хороший чулий і відважний товариш. Він за дозволом камери роздобувся на кинжала, отруїв його потасовим ціянаком і через декілька день вчинив замах, не зваживши того, що потасовий ціянак під впливом кисня повітря в найкоротчий час переходить у простий поташ. Бердягін лише злегка поранив помічника, бо він і не мав на думці відразу забити його, знаючи що той носив панцир; він сподівався на отруту, але вона, звичайно, не справила жодного впливу.

В наслідок цього Бердягіна тут же, в присутності багатьох із однокамерників, було побито—явище не зовсім звичайне для Бутирської тюрми, бо там «виправляли» ув'язнених, головним робом, карцерами. Далі його посаджено до карцеру. Він, не сподіваючися для себе на помилування від катів та й не бажаючи його, упросив карного вбиральника дати йому чайну алюмінієву ложку, розрізав нею огруддя й простромив серце.

Декілька слів про створення в Миколаїві (на Херсонщині) тимчасово каторжної тюрми. Коли під кінець року 1907 у головному тюремному управлінні сконцентровано було відомості про всі російські тюрми та кількість ув'язнених по них каторжан, і з'ясувалося, що тюрем невистачає через неймовірне перепоповнення та що серед ув'язнених туберкульоз набув лютих форм—про це заговорили деякі передові журнали того часу (травень 1907, «Русское Богатство» й липень 1907, «Мир божий») а також поточна преса—головне тюремне управління сполошилося—чи можна-ж?—його обвинувачувано за недбальство що до ув'язнених,—і вирішило збудувати спеціально каторжну тюрму десь на півдні Росії, помістивши до неї каторжан південної частини Росії, Закавказзя й Туркестану, не звиклих до суворого підсоння російської держави. Зупинились на Миколаїві, й миколаївські арештанські роти перетворили в тимчасово каторжну тюрму. Звичайно, перетворення це не виправдало себе ні з якого боку, бо всіх каторжан із півдня не було змоги вмістити в невелику повітову миколаївську тюрму, а до того ще й режим там не зменшував, а, навпаки, збільшував смертність серед ув'язнених; але треба було «вдати» перед російським населенням, що держава «пеклується» за ув'язнених по тюрмах, хоче зменшити смертність їх, утворюючи—зі слів тюремного управління—на півдні тюрму за для уродженців півдня та слабих на груди.

Згодом, коли Миколаївську каторжну тюрму було переведено, сам уряд зрікся переводити в життя план концентрації уродженців півдня, засуджених до каторжних робіт; і в міру того, як звільнялися місця в Миколаївській тюрмі, засилав туди каторжан, цілком не беручи на увагу місця їхнього постійного перебування. Так, примірно, року 1911 туди надіслали двох політичних каторжан аж із Архангельську, хоч вони й мали прегарне здоров'я.

Проте, головне тюремне управління, здається, року 1912, на сторінках офіційної преси, коли ліве крило державної думи напало його з приводу нестерпимих тюремних умов та великої смертності серед політичних в'язнів, запевнювало, що з 1907 до 1912 р.р. каторжан, слабих на груди й з південних країв засилається не на Сибір, а до «спеціальної південної каторжної тюрми». Звичайно, це була нахабна брехня, й ми, каторжани, тоді навіть написали про це спростовання до соціалістичних фракцій державної думи; чи використали його—нам не відомо. Далі, приміром, разом зі мною в Олександрійському централі сиділо де-кілька товаришів із півдня, як от: 1) вільно найманий мінер Петро Ткачук) на прозвище «Голубок»), засуджений в Севастополі за повстання, що підняли матроси Чорноморської флоти; 2) товариш Двалі, тифліський грузин, помилково засуджений до каторги військово-польовим судом за експропріацію тифліської скарбниці; він умер у централі на невпинні сухоти; 3) Микола Большаков—максималіст з Армавіру чи Майкопу (точно не пригадую,) засуджений Кубанським військово-польовим судом на двадцять років за партійну експропріацію; вмер він у Олександрійському централі на сухоти; 4) «вічний»

політичний каторжанин Арутюнов із Баку; 5) ціла група анархістів-комуністів із Одеси (на різних процесах) Петро Лабеев, Павло Непомнящий, Павло Пославський) на прозвище «Зуб») й інші—засуджені Одеським військово-округовими та польовими судами за терористичні виступи проти самодержавства й капіталізму.

Розділ II. Що до Миколаївської тимчасово каторжної тюрми, нам, на жаль, не пощастило зібрати повного матеріалу за всі роки її існування перед революцією, і ми маємо його лише за перші п'ять років од 190/ до 1912; яких небудь видатних змін за час від 1912 до 1917 р.р. там і не трапилося, й режим раз-у-раз тримався, знов таки кажемо, як «стала величина». Цьому сприяв і склад тюремної адміністрації Миколаїва так вищий, як і нижчий; вищу адміністрацію так само, як і в Орловському централі, головне тюремне управління уважно добирало й контролювало і вже за ухвалою своєю надсилало до Миколаївської тюрми.

Ув'язнені що містилися в Миколаївському централі, не складали великої кількості, бо тюрму збудовано було на повітовий масштаб невеликої численности в'язнів; але все-ж цифра ув'язнених не була нижча за 60 чоловік.

У Миколаїві був досить високий, як на інші тюрми, відсоток каторжан-політиків. Справа в тому, що туди, як нам відомо, напочатку засиляли переважно уродженців півдня, а Закавказ та південь Росії дали особливо великий відсоток аграрників і матросів, засуджених до каторги за повстання,—і от у момент організації тюрми (переходу її на стан каторжної), до неї відразу-ж умістили чорноморських матросів, засуджених за флотське повстання, та кавказців, які й переповнили тюрму. Кваліфікованих політиків було замало одиниці з поміж загалу, і до того всіх їх адміністрація взяла на особливий облік.

Розділ III. Миколаївська тюрма що до свого помешкання поміж інших російських тюрем була майже чи не найкраща. За невеликим винятком всі камери були дуже гарні, світлі й чисті—і то не з показного боку, як у Орловському централі, а справді. Як виняток становили тукові камери, що були досить вохкі, надто-ж у долішньому поверсі. Зазначені обставини, звичайно, не говорять за те, що технічний бік відсиджування в цій тюрмі міг задовольнити, тому що й тут, як по всіх майже російських тюрмах, «параша» стояла в камерах цілу добу, отруюючи повітря; двічі на день ув'язнених випускали до ватер-клозету, але не всю камеру відразу, а лише чотири чоловіка; отже, коли черга доходила до останньої камери, потреби поправитися вже не було. Підчас, коли ув'язнені поправляються й упорядковують камери, «отдельонний» з револьвером у руках стоїть напоготові біля дзвінка, щоб ударити на гвалт, як того буде потрібно. Справа в тім, що ув'язнені того часу по російських тюрмах раз-у-раз «в'язали» наглядців, відбирали у них зброю й тікали на волю; так от, Миколаївська адміністрація запровадивши цих заходів (їх згодом розповсюдили на інші тюрми), мала за ціль паралізувати які-б то не було заміри до втечі.

Освітлювалось Миколаївську тюрму гасом. Кожну камеру, незалежно від її розміру, вночі освітлювала лише одна невеличка лямпочка, що її причеплювано на передню стіну. Розуміється, що ані читати, ні взагалі чимось займатися з таким освітленням не було змоги,

Вікна в камерах дозволяли відчиняти не завжди (залежало виключно від «отдельного»), а тому повітря стояло важке. Як тільки закінчувалась вечірня перевірка, всі вікна щільно затулялися. Одного разу, вночі в п'ятій камері потекла «параща» й ув'язнені вирішили тихенко відчинити квартиру. Другого дні цю камеру перевели на карцерний стан протягом п'яти діб.

Розділ IV. Згідно зі старою інструкцією головного тюремного управління, доки її не було змінено столипінськими «тимчасовими положеннями», всі засильно-каторжани суворо поділялися на три категорії. До першої належали каторжани, що носили ще на ногах кайдани—сюди з самого початку відбування входили каторжани всіх термінів від безречіневих і до само малотермінових (2 роки і 8 місяців). Коли минав час для кожного встановленого терміну, всі вони потроху кінчали цей, так званий, «кайдановий» термін, і тим самим автоматично переходили до другої категорії під назвою «іспитової». У цій категорії вони перебували довше, ніж у кайдановій, примірно вдвічі, й закінчуючи її мусили переходити до останньої категорії «поправної», де вони й перебували до кінця каторжного терміну.

Доки цього закону не було змінено «тимчасовими положеннями», доти ув'язнений чим він більше відсиджував, тим легше дихав. Власне кажучи, найтяжчий строк для каторжанина був кайдановий строк,—і не тому, що кайдани на ногах знесилюють людину—ні.—Каторжанин так швидко звикає до них, уживається з ними, в повному значінні цього слова, що навіть не відчуває їх; часто-густо доводилося бачити, як закуті в кайдани дуже легко у граціозно танцювали лезгінку чи наш український гопак. Справа в тім, що підчас проходження кайданового строку каторжанина позбавляли цілого ряду пільг, не кажучи вже про те, що він не мав змоги навіть під охороною вийти куди небудь із тюрми; побачення йому давалося рідче як іншим, листуватися дозволялося також не завжди й не з усіма й т. інш. А вже коли закінчувався його кайдановий строк—становище різко змінювалося на краще; він уже міг працювати по-за тюремними мурами, розуміється, під охороною наглядачів чи вартових, листуватися скільки хотів і з ким хотів. Але найкраща категорія що до вільності для каторжанина була остання—«поправна», що звалася за попередніх часів «вільна команда». Каторжани, що доживали до цієї, категорії виходили з тюрми й оселялися або по бараках при тюрмі, або по приватних помешканнях і, ясна річ, користувалися всіма пільгами, що припускалося їхніми умовами. Так було перед столипінськими «тимчасовими положеннями».

Коли революційна хвиля року 1905 й пізніших за ним, прокотилася по Росії, царський уряд узявся до лютої розправи з тими, хто виступив проти нього, чому тюрми вщерть переповнилися. Перед урядовими колами, розуміється, повстало завдання побільшити смертність серед каторжан, особливо-ж серед політиків, бо як показала практика життя, останні, закінчивши строк «кари», знову бралися до своєї попередньої революційної діяльності. Це питання більш за всіх зацікавило Столипіна, в наслідок чого він запровадив до тюремного статуту цілий ряд «тимчасових положень».

Зупинімося над ними докладніше.

Насамперед, для тих, кого судили по суто-політичних статтях, а також для тих осіб, що їх було засуджено до каторги хоча й не по суто-політичних статтях, але в їхній справі були ті чи інші вказівки на те, що

вчинивши «злочин», вони керувалися політичними мотивами (примірно, аграрники й деякі терористи)—цілком касувалося третю категорію каторжного положення. Їх тим самим позбавлялося «вільної команди» і до кінця своєї каторги змушені були сидіти безвихідно за мурами тюрми, а це, звичайно, підвищувало їхню смертність на 30—35 відсотків. Далі, всіх цих осіб, звичайно, було усунено від усяких по-за тюремних робіт. Що правда, під кінець року 1907 дехто з політичних ув'язнених ще видирався на роботи в збудуванні сибірських шляхів, приміром, на збудування амурського тракту («колесухи») та де-куди в шахти, але на початку року 1908 це вже припинилося й їх нікуди не посилали. Слід зазначити, що всі ув'язнені по каторжних тюрмах так політичні, як і карні неймовірно тяглися до якої-будь роботи—за роботою, бо й здоров'я не так занепадало як підчас безробіття, а до того ще можна було й дещо заробити; найголовніше-ж це те, що працюючи по-за тюремними мурами, можна було втекти. І от тоді, коли карні користували з цього привілею й ходили на різні по-за тюремні роботи, політики сиділи без руху й вимирали;—за це ми маємо дякувати Столипінові.

Але цьому новому «реформаторові» було все замало. Все найгірше, що тільки можна було запровадити на шкоду своїм політичним ворогам,—він запроваджував. Він увів по тюрмах попідряд 30-ти добовий карцер; він упровадив до широкого вжитку ручні кайдани, що їх «вічно» засуджені носили по 6—8 років. Він перевів у життя кару накладати ручні кайдани й на коротко-термінових каторжан.

Звикнути носити ручні кайдани не можна. Вони обмежують до неможливого всі рухи.

По багатьох тюрмах само безпосереднє начальство над ув'язненими—наглядачі й навіть іноді начальники тюрем—добре розуміло це й робило вигляд, що воно не помічає як каторжани тримають свої ручні кайдани під сінниками, надіваючи їх на руки лише тоді, коли приїхдила до тюрми вища адміністрація; навіть, у такій тюрмі, як Орловський централ, адміністрація, вживаючи що до ув'язнених жажливих заходів, все-ж не завжди заковувала ув'язнених у ручні кайдани.

Миколаївська-ж каторжна тюрма не робила ніяких полегкостів у цьому напрямку—тут, носити ручні кайдани «наручники», не кажучи вже за кайдани ножні, стало настільки звичайне явище, що воно набуло повних громадянських прав для «вічних», а також і тих каторжан, що їх адміністрація хоч трохи запідозрювала в тому, що вони в душі (sic!) не підлягають тюремному режимові (хоча б вони на ділі й виконували всі вимоги. Якщо хтось з каторжан самовільно знімав кайдани чи ручні чи ножні, то «винуватого» садовили до карцеру на 15 доб перший раз і на 30 другий. Тому публіка мало коли знімала кайдани й ходила скута по руках і ногах—не було рації...

Так само безнадійна справа була в Миколаївській тюрмі й що до переходу ув'язнених з одної камери до другої. Це, само по собі незначне питання, набувало для довготермінового в'язня великої ваги. Сидіти все в тій самій камері, бачити все ті самі обличчя кінець-кінцем страшенно обриває, і через кілька років божевільно хочеться новизни, а чи хоч нових людських облич. По багатьох російських тюрмах адміністрація тюремна здебільшого не чинила перешкод до переходу ув'язненого з одної камери до другої; але в Миколаїві, як і в Орлі, це робилося з великою натугою,

бо щоб у цій тюрмі перейти до іншої камери, вимагалось обов'язкового дозволу вищого начальства. Зрозуміло, що в таких умовах ув'язнені, зокрема політичні, групуватися не могли, і політиків було роз'єднано. До цього ще спричинилося ретельне виконання Миколаївською адміністрацією «тимчасової інструкції» головного тюремного управління—розподілити ув'язнених по категоріях.

Всіх ув'язнених було розміщено в такому порядку: спочатку—«вічні», що їх було скуто по ногах і руках; за ними «непокріплені»—їх так само було закуто; далі двадцятирічні, що зобов'язані носити кайдани не менше 4-х років, потім п'ятидесятирічні й т. д. Поправних всіх категорій, цеб-то тих, що пройшли вже кайданові строки, тримали всіх укупі, незалежно від їхнього строку каторги. Майстрів, ц. т. тих, хто працював по тюремних майстернях, тримали окремо; для них навіть було виділено спеціальний коридор з декількома камерами.

До окремих камер, що їх у Миколаївській тюрмі було мало, ув'язнений з доброї волі не міг потрапити,—там тримали божевільних і тих, кого адміністрація мала на особливому обліку, чи за його «непокірливість», чи нахил тікати.

Розділ V. Що до харчування ув'язнених Миколаївська тимчасово каторжна тюрма стояла значно нижче за інші губерніяльні й каторжні тюрми Росії. Нам відомо вже з нарису (про Орловську тимчасово каторжну тюрму), що царський уряд давав дуже малі засоби на харчування карних каторжан і своїх політичних ворогів,—полонених ув'язненням на безліч років. Над харчування у Миколаївському централі варт зупинитися докладніше.

Загальний щоденний харчовий бюджет каторжанина становив суму 6—10 копійок. Не менш як 6 коп. і не більш як 10 коп. на добу. Що різне місто, то й різна сума, примірно, щоб прохарчувати в'язня повітової тюрми що-денно відпускалося 6 коп.—иноді лише на 1—2 коп. більше; на харчування ж в'язня в спеціальній каторжній тюрмі відпускалося більше—до 10 коп. Сюди входили—пресований чай, що його видавалося в'язням деяких тюрем, хліб од 2 до 2½ фунтів на день, обід, а иноді й вечеря. Можна собі уявити, як харчувався ув'язнений, ну, візьмімо, навіть, максимум виданої суми на 10 коп. у день... Даючи надзвичайно малі засоби на харчування та обмежуючи ув'язнених що до купівлі продуктів за свої власні кошти, Столипін укупі з вищезазначеними своїми прибічниками з головного тюремного управління й створили цілу планову систему—систему «легального знищення» ворогів власності та самодержавства. Ця система дійшла своєї мети, бо ніщо так не впливало на ув'язнених, ніщо так не спричинювалося до вимирання їх, як регулярний, систематичний недоїд протягом місяців, років, а поруч із ним деякі хвороби—зокрема туберкульоз та шлункові захворювання.

Але це не все. Цілковита безконтрольність, цілковита відсутність за свої вчинки вищого та нижчого начальства привела багатьох тюремних начальників до того, що ціла плеяда вищих тюремників з тої злиденної суми, яку відпускалося на прожиток ув'язненим,—намагалися вкрати що тільки можна й покласти до своєї кишені. Коли це «хапіжництво» (рвачество) набрало самих нахабних форм і про це зайшла мова в державній думі,—головне тюремне управління схаменулося й, щоб зменшити крадіжку, що вони її самі на початку взаконили,—усунуло двох тюремних начальників (згодом наново їх прийнято було на посаду до того-ж таки відомства)

і зробило розпорядження вивісити в кожній тюрмі розклад продуктів для в'язнів даного району.

Звідси видно, що ув'язнені Миколаївської каторги дуже погано годувалися. 2 фунти чорного хліба на день, до того ще й завжди настільки погано випеченого, що його можна було розмазувати по стіні ніби глину (в'язні називали його «кардіфом»), що-денно борщ із протухлою капустою або суп, що в ньому не можна було відшукати ні крупи, ні картоплі (каторжани його називали «баланда»), дві-три ложки каші й двічі на день окріп—оце вся їжа в'язня в Миколаївській тюрмі. До цього, 12 разів на рік, у великі свята та царські дні ув'язненим давалося декілька золотників м'яса. У звичайні дні замість м'яса варилися кістки—ноги та голови. Кожної середи, п'ятниці й у пісний день у Миколаїві суворо додержували посту так само, як і в Орлі, й цими днями замість кісток та голови вживалося рослинної омаси.

Начальство розуміло, що з такої їжі, звичайно, ситий не будеш, і тому двічі на місяць дозволялося ув'язненим виписувати продукти на власні кошти на початку без обмеження суми, а згодом її було обмежено до 4 крб. і 20 коп. на місяць. Річ у тім, що головне тюремне управління довідалося, що політичні каторжани одержують у тюрмі засоби від підпільних того часу організацій. Це до деякої міри зривало план виморювання політиків, чому управління обмежило суму, що на неї ув'язнений міг купити продукти, приладдя до писання, марки то-що. Слід зазначити, що Петербург, Москва й надто Харків—в особі голови Харківського Революційного Червоного Хреста Івги Францовни Молохової—врятували не одного товариша од виснаження й голодної смерті, допомагаючи грошима в міру сил і можливості. Ясна річ, що в Миколаїві не було та й не могло бути в тюремних умовах ніякого контролю ув'язнених що до одержання сирових продуктів на кухню й виготовлення, як це спостерігалось по багатьох сибірських каторжних і губерніяльних тюрмах. Так на куховарів, як і на служників у Миколаївській тюрмі наставлявано було карних.

Виписувати на свої власні кошти можна було далеко не всі продукти; не переслідувалося виписку білого хліба, сала, ковбаси, цукру, чаю, тютюну, мила й приладдя до писання—це все; иншого нічого до тюрми не пропускалося.

Крім того в свята приймалося від родичів ув'язнених всі предмети першої потреби, окрім тютюну й сметанкового масла.

Ні тим, що виписувалося, ні передачею з волі поділятися з товаришами инших камер не дозволялося, напевне з метою звести до мінімуму зносини ув'язнених поміж собою.

Розділ VI. Кожний ув'язнений Миколаївської каторжної тюрми мав дозвіл писати лише одного листа на місяць, тай то до найближчих своїх кривних, а за таких адміністрація вважала тих, хто носив однакове прізвище з ним. Як що-ж мати вдруге віддалася й має таким робом инше прізвище, або коли доводиться писати до заміжньої сестри, ув'язнений має подати до градоначальника Миколаїва спеціальну заяву про це, з'ясувавши всі обставини, й очікувати дозволу. Одержувати листи можна було також лише від цих кривних. Листи писалося що-місяця кожного 12-го числа. На цей день «отдельонний» приносить до камер усі приладдя до писання, що хороняться у нього; увечорі-ж забирає їх разом з листами. По-за чергово листи до відправки не приймалося. Всі листи, що надходили до тюрми

чи виходили з неї, помічник начальника тюрми суворо контролював. Видавали листи лише через тиждень після одержання їх; і як болісно стискалося серце, коли замість так довгожданого листа принесли порожнього конверта.—«Ваше благородіє»—чується тихе жалісливе прохання з лав ув'язнених, коли під час перевірки приходить помічник—завідувач цензурою листів:—«Віддайте листа, адже він од сестри».—«Нехай проставляє повне ім'я, а не якоїсь там «Нюри»; може вона зовсім не сестра твоя, а коханка»,—бере на глум помічник. Квітанції на рекомендовані листи ув'язненим не видається. Листи, що їх відправляють каторжани, лежать у конторі декілька тижнів.

18-го кожного місяця, найближчим кривним ув'язнених після того як вони подадуть свої документи та свідчення про політичну благонадійність (sic!) дозволялося побачення з каторжанами. Побачення відбувалися через двоє ґрат і то лише з одним із кривних. До якогось ув'язненого приїхали одного разу батьки. Але на побачення з них двох допустили одну матір. Ніколи не було в Миколаївській тюрмі за всі її існування випадку, щоб дозволено було особисте (ц. т. без ґрат) побачення чи позачергове—не в призначений день. З цього боку миколаївська адміністрація була немилосердна.

Ось як пише про побачення в Миколаївській тюрмі товариш, що зазнав це на собі.

Повагом відчинилася залізна масивна фіртка, впустивши до дверей 10 відвідувачів; їх тут-же оточує стільки-ж наглядців, одводячи до тюремного корпусу. Нарешті, старанно обшукавши мене перед побаченням (обшук переводиться для того, щоб ув'язненого було закуто як слід, та щоб він не передав часом святим духом записки)—мене вводять до темної кімнати побачень, яка в той самий час є й мертвецька й часто буває, що під час побачення між ґратами стоїть соснова труна на швидку збита. Але ось я біля ґрат. Даремне намагаюся через густу дротяну мережу впізнати знайомі риси. Миготять лише чорні спини й суворі обличчя вартових, що ступають поміж ґратами. Чую давно знайомий придушений голос: «Де ти?». — «Тут»—глухо відгукуюсь я. Сестра припала до ґрат. Тисячі спогадів збуджуються в пам'яті, вмиль переживаєш усі муки й страждання сучасного; хочеться припасти до неї на груди й розповісти все... Тяжка рука наглядача лягає на мою спину... Ага, розумію, я починаю говорити щось недоречно про здоров'я, думки в голові плутаються. Грюкаючи спускають дерев'яну заслону, що затуляє для ув'язненого тогочасний світ; від несподіванки плигаєш від ґрат. Побачення закінчилося. Швидко минуло п'ятнадцять хвилин, що їх чекають в'язні цілі місяці, а дехто й роки. Знову похмурі стіни з повітряними верхівками, де завжди день і ніч стоять вартові. Небо сьогодні чорне, завтра ясне, але однаково байдуже до людських страждань. За мурами поле з одного боку, широка затока з другого;—оце все, що Миколаївські каторжани знають про волю.

Розділ VII. На початку тюрми книгозбірні не було. Відкрили її під кінець року 1908. Було там 500 примірників книжок—майже всі з белетристики; вся наукова частина книгозбірні складалася з декількох томів «Історії Карамзіна». Ані журналів, ані книжок, закордонними мовами не було, і ув'язнені могли виписувати книжки лише за каталогом, що його тримав у себе тюремний начальник. Підручники можна було виписувати

з усіх галузів науки окрім хемії (книжок з хемії не пропускали, бо там можна було вчитати, як виготовлюються вибухові надіб'я).

Як що книжка, що її виписував собі ув'язнений не значилася в каталозі начальника,—проси—не проси—її одержувати не дозволяли. Приміром, якомусь в'язневі дозволено було одержати «Логіку» Челпанова, а «Систему Логіки» Міля не пропустили; коли ж той самий ув'язнений попрохав дозволити йому одержати «Половой вопрос» Фореля, то мало що не потрапив до карцеру й ледве тільки обійшлося суворою доганою.

Завідував книгозбірнею дяк тюремної церкви; звязок з ув'язненими він мав через «отдельонного». Цей же дяк завідував так само й тюремною школою; до неї (вона містилася в спеціальній камері) приймали лише зовсім неписьменних каторжан; навчали в ній недбало, переводячи навчання від 12 до 2 години дня. Каторжани-школяри з загальних камер мали право на такі приладдя до писання: два зошити, олівець та шиферову дошку.

Розділ VIII. Бушлат, штани, сорочка, рушник, онучі, «коти» (черевики), подушка, ковдра, брезент на ліжко—оце й уся гардероба ув'язненого. Ні кишенькових хусточок, ні інших яких потрібних річей не дозволялося. Білизну шилося із звичайного, сірого, грубого «арештанського» полотна й перемінюлося її досить справно що-тижня, але з того ув'язнені мали користи не багато, бо білизну милося в тюремній пральні дуже погано, не знищуючи важкого духу людського поту, що вона наскрізь ним проходила. Навіть плями гною й крові як слід не відпиралися. Мабудь чи не спричинювалися такому поганому пранню самі в'язні, бо карні арештанти, що мили білизну крали більшу половину мила та програвали в газардні гри—кусень мила підчас гри раз на завжди було встановлено сталою валютою. Рушники й онучі перемінюлося двічі на місяць.

Нові «коти» видавалося, як і по багатьох інших тюрмах, згідно з інструкцією головного тюремного управління—двічі на рік. Далеко гірше стояла справа що до постільного приладдя—його не перемінюлося зовсім. Коли його вживалося протягом кількох років і воно робилося цілковито непридатним, ув'язнений заявляв про це «отдельонному»; останній, перевіривши чи дійсно такі воно непридатне, видавав ув'язненому інше, одсилаючи старе на ганчірки.

Адміністрація уважно стежила за тим, щоб каторжани обачно поводитися з казенними речами, що видавалося їм до вжитку. Коли підчас обшуку або перевірки речей, якась із них була несправна, а чи перешита—на ув'язненого накладали сувору дисциплінарну кару (часто до 15 доб карцеру) і крім того, як у нього були на квітанції в конторі гроші, то виверталося вартість речі.

Лазня в Миколаївському централі була холодна, без пари і користувалися нею лише двічі на місяць. За один день повинна була вимитися всенька тюрма—кожна камера зокрема могла митися півгодини. Коли взяти на увагу той час, що за нього мають роздяться й удягнутися (кайданники витрачають на це особливо багато часу), то на купання залишається менш як 15 хвилин, а якщо ув'язнений не встиг удягнутися вчасно, його тягнуть до карцеру. Зрозуміло, що в такий спосіб вимитися в лазні як слід не можна, в наслідок чого в миколаївських (так само, як і орловських) раз-по-раз бралися на шкірні недуги. За холодів, коли каторжанин одягається щільніше, недуги ці дуже збільшуються, бо цьому допомагає неймовірна сила паразитів. Від вошей та блощиць ув'язнені просто життя

не мали. Паразити позаповнювали всі щілини й дірки, і, хоч скільки ув'язнені намагалися їх знищити,—ні до чого це не призвело.

Розділ IX. На прохід у Миколаївській тюрмі дозволялося лише двацять хвилин на день й адміністрація старанно що дня випускала ув'язнених «гуляти». Увесь прохід зводився, власне до того, що ув'язнені дихали біля двадцяти хвилин чистим повітрям. Робити свої справи, як це практикувалося по інших тюрмах, не можна було. Умови, при яких ув'язнені проводили свій прохід, були так само суворі, як і в Орловському централі.

Тісними лавами, двійка за двійкою, одна до потилиці другої, кружляють ув'язнені увесь визначений на прохід час круг високої башти, де стоїть вартовий, пильно достежуючи кожного руху походяючих. Був час, коли випускалося на прохід відразу по декілька камер, і ув'язненому тяжко було стримати себе, щоб не перекинутися словом з товаришем іншої камери. Але адміністрація пильно доглядала, щоб ув'язнені не ловили гав по сторонах і не оглядалися. Такі «злочини» каралося карцером. Прогулюватися треба було в ногу. І цей прохід скорше можна було назвати «маршируванням».

Розділ X. Ранішню перевірку ув'язненим переводилося о 5-ій годині годині ранку. Скоро того, як перевірку закінчувалося, всі ліжка підіймалися й ув'язнені не могли відкрити їх геть до самого вечора. О пів до шостої ранку великими казенними мідними чайниками подавалося ув'язненим окріп. Цей обов'язок покладався на карних каторжан. О 12-ій годині дня обід; о 4—5-ій годині дня—вечірня перевірка—та по дневі, спати лягали о 9-ій годині вечора.

Одного разу, вдень, провадячи загальний огляд тюрми, до нашої камери зайшов тюремний начальник. Вираз на його обличчі був чомусь веселий і це давало змогу ув'язненим звертатися до нього з різними проханнями, заявами та й узагалі поговорити про каторжні нестатки. Цього разу заяв та прохань набралось надто багато. Він сів на лаві близько столу, вислухав досить уважно всі заяви і, звичайно всім відмовив. Взагалі, я не пригадую жадного випадку, щоб начальник, навіть як виняток, потурав комусь з ув'язнених. Цього дні один каторжанин, між іншим, запитав, чому наглядачі що раз так брутально поводяться з нами, лають нас що-кроку неподобною лайкою то-що... Вислухавши запитання, начальник відповів: — «Це я наказав наглядачам так поводитися з вами. Всі ви—злочинці—один більший, другий менший. Всі ви покидьки громадські, вороги держави та самодержавства. Експропріатор, злодій, убивця, державний злочинець—всі для мене однакові, і мій святий обов'язок не тільки тримати відокремлено до корисних членів суспільства, але й той, щоби що-кроку давати вам відчутти, що ви на каторжні роботи засуджені, справді таки гірші за всіх людей нашої держави».

Нижча тюремна адміністрація, маючи такого начальника, в поведженні з ув'язненими перебирала всякої міри, про що нам відомо з нарису про Орловський централ. Коли, як це здавалося наглядачеві, ув'язненого не допікуляла лайка, він давав волю своїм кулакам. Одного разу мені довелося бути за свідка такої сцени. До загальної камери входить старший наглядач. Лунає звичайна команда:—«Струнко!!! Геть шапки!». Якийсь ув'язнений, збентежившись, забув зняти шапку. Старший наглядач надходить до нього, зриває з нього шапку і плює йому в лице, кажучи:—«Ось тобі, підла тварюко: іншим разом будеш знати, як зустрічати старшого». Цього разу

ув'язнений позбувся кари, бо сам старший не вгледів у його вчинкові «непокірливості», як то насправді й було, інак «винуватого» посадили-б діб на 15 до карцеру.

Здіймати голоса в камерах не вільно було навіть удень, і розмовляти ув'язнені могли поміж себе лише стиха. О 9-ій годині вечора наглядачі обходять «вовчки» й наказують лягати спати; біда тому, хто загається коло свого ліжка і не відразу ляже. Що до сну тюремна адміністрація неухильно переводила в життя цілий регламент, що його начальник затвердив. Ув'язнений мав лежати в ліжкові без руху, в такому стані, як його застало око наглядача, коли той після 9-ої години вечора заходить поглянути у «вовчок» і запевнитися, що все гаразд. Ясно, що навіть із сусідським ліжком не можна перешіптуватися. Коли настає тиша і тюрма засипає, наглядач усе-ж вважає за свій обов'язок гукнути в коридорі: «Тихо спи. Тихо спи». Ох, що то було-б за щастя для багатьох ув'язнених, як-би вони могли зупинити на ніч калатання свого серця, припинити навіть своє дихання, щоб ніщо не показувало, що вони сплять «голосно». Це таємниче бажання буде зрозумілим, коли ми подивимось на факти.

Ранком, старший наглядач Коробка, що має необмежену владу над життям ув'язнених, підчас перевірки, питає чергового наглядача: «А як поводи́ла себе ця камера вночі?»—Трохи подумавши наглядач доповідає:—«Друге ліжко голосно хропло вночі; я кілька разів наказував припинити, але воно негавало; восьме ліжко праворуч, коли я казав лягати, лише роздягалос'я; більш нічого не трапилось».—Старший нічого більше й не потрібує. Сказаного досить. Починається розправа. Старший сідає на стіл і питає: «Хто спить на другому ліжкові?»—«я»—чується тиху відповідь.—«Виходь із лав». Блідий виходить з лав «друге ліжко».—«Візьміть його до карцеру»—наказує старший, і міцні руки наглядачів хапають винуватого й тягнуть його до карцеру...—«А на восьмому ліжкові хто спить?»—провадить далі свій допит старший. Ніхто не відповідає.—«Хто спить на восьмому ліжкові?»—вже драгуючись гукає старший і схоплюється на ноги. Знову тиша, ніхто не відкликається.—«А а-а, заколот? Добре...» Коли в тюрмі немає начальника—його місце займає помічник, коли нема помічника—я; і от за цей бунт я вас позбавляю поправки й проходу аж доки не прийде начальник». Тоді з лав чується боязкий голос: «пане старший, це я».—«Ти?. І ти гадаєш, що ми не дізнаємось? Бре́шеш, собачий сину, дізнаємось»,—чваниться старший.—«Ходім зі мною, я представлю тебе по начальству».—

Кінцем, «восьме ліжко» повернувся до камери за 15 день, що їх згідно з розпорядженням помічника відбув у карцері.

Обшуковують кайдаників майже що-дня—шукають пилки, ножів, оглядають кайдани то-що, а поправників через день. Підчас тусу ув'язнених виганяють з камери й вона запруджується наглядачами (20—30 чоловіка), що починають перевертати усю камеру до гори ногами. Закінчивши обшук камери, до неї вводять ув'язнених по одному, наперед роздягаючи його наголо й уважно оглядаючи. Голі ув'язнені стоять у коридорі лавою в черзі й безвиможно коряться усім вимогам наглядачів, що намагаються зазирнути до всіх зморшків арештанського тіла. Ось стоїть голяка, закутий по руках і ногах, політик, «вічний» каторжанин Горбунов—один із тих, що постраждали за протест проти режиму Астра-

ханської тюрми. До нього підходить наглядач Тимошенко. — «Підійми ногу». — Горбунов підймає її наскільки можна це зробити в кайданах. — «Вище, вище». — Галасує Тимошенко: — «Чи ти хочеш, щоб я рачкував перед тобою?». — Горбунов прикладає всіх сил до того, щоб піднести ногу так високо, як того вимагає наглядач, але кайдани заважають. Тоді Тимошенко раптом нахиляється до піднесеної ноги, хапає її й зводить догори. Горбунов важко падає на підлогу. Тимошенко, граючи усмішкою переможця, підходить до наступного, щоб і тому втнути щось подібного.

Розділ XI. Кара, що її найчастіше прикладалося до ув'язнених Миколаївської каторги, були карцери. Три аршини заввишки три завдовжки й три завширшки — от що таке карцери, які містяться в тюремному підвалі. Першими часами було лише одно карцерне помешкання й лише згодом підвал спорожнили з-під вікового сміття й там пороблено було кілька карцерів, бо «попит» на них у цій тюрмі стояв великий. Підлога по карцерах була цементова й мокра, стіни вогкі й липучі. Іноді в кожному такому карцері набиралося по 6—9 чоловіка. Не можна словами оповісти того, що зазнає там ув'язнених. Ні стати, ні лягти, ні сісти. Голі, мокрі, мляві од задухи тіла ув'язнених щільно одне до одного. І в таких надлюдських умовах доводиться ув'язненим пересиджувати по 3, 7, 15 й навіть до 30 діб. Менш, як 4 чоловіка в карцері ніколи не сиділи. Ув'язнені «карні» в більшості не витримували таких мук і рішуче відважувалися позбавитися їх. Для того вони викликають наглядача, що завідує карцером, і з якого-будь приводу словесно ображають його, приміром, поганою лайкою. За пів години їх беруть із карцеру й б'ють різками, але за те їх негайно-ж після повертають до загальних камер.

Я просидів у Миколаївському карцері 25 діб. Уперше мене всаджено на 7 діб за те, що невчасно вмився, вдруге на 15 за записку до товариша іншої камери, коли цю записку перехопила адміністрація (за це мене позбавлено було права листуватися з моїми кривими аж три місяці); втретє — на 3 доби за «вбивство блощиць» — таку формульовку занесли до мого статейного списку. Перші сім діб не дуже вплинули на мій організм; другі 15 діб прибили мене до краю, розслабили мій організм, не зважаючи на те, що він був досить міцний, і, вийшовши з карцера, я відчув як залишилась добра половина моєї сили. Свідомість своєї кволости, свідомість наруги над людиною й цілковита сваволя адміністрації — оце найбільше надломило мене.

У Миколаїві практикувався ще одна форма кари. Ув'язненого, небезпечного що до свого впливу на інших в'язнів, зважаючи на його вищий розумовий рівень, садовили на кілька місяців до татарської камери. Сторонній людині може здатися незрозумілим, що переводити до татарської камери — значить «карати», а разом із тим, це так: адміністрація Миколаївського централу це добра зважила. Річ у тому, що татарська камера лише називалася татарською, а на ділі, окрім татар, що складали половину всієї кількості, там було сконцентровано найневгамонніший елемент тюрми і зокрема тих, кому тюрма майже змалку була за постійну оселю. Я маю на увазі карних рецидивістів, що їх називали «Івани», «Храци» й т. інш. Вся ця публіка навіть за такого життя як у Миколаївському централі не могла зректися картярства, безперестанних бешкетів та бійок, звязаних зі грою. Адміністрація, не бажаючи вишукувати й хапати їх по всій тюрмі, кінець-кінцем вирішила стягнути їх усіх до одної камери. Цій саме

камері й перепадало більш над усе від тюремного дозору. Вона, так-би мовити, була під повсякчасною увагою. Звичайно, якийсь «іван» чи «храп» зважали за честь потрапити до тої камери, але сидіти там політикові й колективно відповідати за всі бридоти й непричетні до нього справи, було дуже тяжко, а ще більш тому, що карна тюремна «спинка» раз-у-раз образливо глумилася з нього.

Я, перебуваючи в Олександрівському централі (Сибір), зустрівся з політичним каторжанином тов. Марусичем, який за свій вплив на ув'язнених просидів у татарській камері Миколаївської тюрми декілька місяців. Він без хвилювання не міг згадувати про цей час своєї малотермінової каторги. У тій камери часто-густо можна було побачити найрізноманітніші форми полової розпусти, а ще більше педерастію, найрозповсюдженішу розпусту по всіх тюрмах по-між карними злочинцями. Траплялося навіть кілька випадків згвалтування карними каторжанами своїх-же товаришів по ув'язненню, в чому брали участь не лише карні «спинки», а й частина татар.

Миколаївська каторжна тюрма, як про це вже говорилося на початку цього нарису, належала до тих російських тюрем, де надто часто карали ув'язнених різками. Найбільший відсоток що до фізичного покарання припадав на «злочини», що їх прирівнювано до категорії «зневага начальства». Досить було того, щоб якийсь простий собі наглядач поскаржився помічникові або старшому наглядачеві, що ув'язнений його образив, як «винуватого» не перепитуючи, не чинячи допиту, викликалося з камери й каралося різками. Норму кари встановлювано помічником чи начальником здебільшого від 25 до 40 різок. Чи треба говорити за те, що тут розгоралося широке поле на зловживання. Часто-густо, наглядач, вибухаючи люттю до якогось ув'язненого, що дошкулив йому, обріхував його, надаючи зневажливого змісту звичайнісіньким словам, чи просто вигадуючи небувале й тим самим накликаючи на беззахисного каторжанина люту кару. Іноді, наглядач, стоячи під дверима, підслухував розмови поміж ув'язнених, тлумачив їх, як йому того було потрібно й давав доноса (здебільшого офіційним рапортом) до контори . . . «Винуватого» покарано; цілі досягнуто; авторитета влади додержано—то й добре. Дарма, що згодом якось випадково з'ясується безневинність «позбавленого всіх прав»—йому дадуть «компенсацію»: викликавши до контори, «ласково» погодяться не заносити до його «статейного списку» (документ кожного ув'язненого) акту про покарання на тіло—та й усе,—простісінько, по «сімейному». Одного з каторжан, на прізвище Нексура, якось покарано різками за ніби-то позаочну зневагу наглядача. Минув де-який час. Начальник тюрми, покликавши до контори Нексуру, сказав йому, «що його покарано «помилково», запропонував «не турбуватися», бо протокола в цій справі буде знищено. Так само «помилково» було покарано й І. Хохлова, якому дали 40 різок. А чи-ж лише Нексура та Хохлова? Цих жертв «надзирательської» сваволі можна було налічувати десятки.

Окрім різок і карцеру, в Миколаївській тюрмі траплялося кілька випадків масового побиття ув'язнених. На початку року 1908 в шостій камері було викрито «спробу прорізати стелю з метою втечі»: на доказ про такий злий намір, на погляд адміністрації, була обсипана зі стелі глина й чайна ложечка з нагостреною ручкою, що її було найдено підчас обшуку в камері. За це всю камеру люто було побито, а «зачинників»,

що їх звичайно, адміністрація сама поміж усіх вибрала,—покарано ще на тіло. Що-ж до страшного знаряддя злочину—чайних ложечок, то вони від того часу до камери не пропускались близько семи років. Вдруге побито камеру (четверту) за проріз ґрат. Всю камеру прогнали через лави (за прикладом Орла). Старший наглядач Коробка та його помічник—наглядач Кримницький, озброєні дерев'яними молотками, пропускали біля себе ув'язнених, ударяючи їх у груди й спину. А вже про окремі потиличники й зуботичини нема що й говорити, цим уславилась татарська камера й в'язням там що-день перепало.

Не можна проминути випадку, що стався з карним каторжанином Газак'янцем. Колись, багато років тому, Газак'янця ще зовсім молодого, засуджено одеською палатою за вбивство цілої родини десь близько Одеси. Його заслано на каторжні роботи до Сахаліну. Звідти він досить щасливо втік до Японії мало чи не підчас російсько-японської війни. Побував він і на Філіпінах і на Зондських островах (захлинаючись від захоплення оповідав своїм однокамерникам про летючих явайських псів), перебув кілька років у Колумбо, працюючи там як портовий вантажник, але тут по рідному краю тягла його додому й кінець-кінцем примусила повернути до рідної йому Арменії; що її не бачив з 12-ти років. Діставшись за допомогою фальшованих документів через Константинополь—Трапезунд до батьківщини, він знову береться там за старе. - Організовує банду й починає в районі Ерівани грабувати населення. За кілька місяців його знову заарештовано й віддано до військового суду. Здається, чи не припало це з хвилею експропріацій, що пробігла по Росії року 1905—1906, коли за них нещадно вішали. Тихенький на вигляд, маленький, у зморшках дідок, напевне справив на військових суддів (немилосердих на Закавказзі) не надто страшне вражіння і його засуджено лише до 15 ти років каторги. Як уродженця півдня, до того ще й сухотного, Газак'янця було відправлено відбувати свою кару до Миколаївської тюрми й там його, як «поворотника», миколаївська адміністрація вселила до татарської камери.—Це був старий, тепер уже вимерлий, тип карного злочинця; не любив він ні читати, ні багато розмовляти, не визнавав навіть карт. З усіма однокамерниками поводився чемно й запобіжливо, але це не перешкоджало принципово лаяти політиків за те, що останні, на його думку (цієї думки трималися всі карні) спричинилися до того, що за найзвичайніший грабунок, що за нього колись прикладалися роти, тепер засуджували на довгі роки каторги.

Через кілька місяців за його приходом до тюрми—в Миколаїві вступає на посаду новий наглядач (прізвища його не пам'ятаю). Він дуже зацікавився прізвищем Газак'янця, викликає його в коридор і починає допитувати. Виявилось, що цей наглядач є єдиний живий член із тої родини, що її колись близько Одеси вирізав Газак'янець. Газак'янець не стратив йому життя лише тому, що він був тоді ще немовлятко, а значить не міг викрити злочинця. І от цей наглядач береться до систематичного цькування Газак'янця, доводить його до кількох попідряд карцерів і систематичної «порки». Кінець-кінцем, Газак'янець не витримує й одного разу, виходячи на прохід, сильно б'є наглядача в лице, той хапає револьвера й стріляє просто в Газак'янця, що сміливо й грізно дивився на нього. Рана не була смертельна. За два місяці Газак'янець повертається зі шпиталю й говорить до свого ката, що він його заріже. Цей самий день

Газак'янцеві дають 100 різок і садовлять до одиночки й він сильно занепавши від карцерів на здоров'я швидко вмирає від сухоти.

Розділ XII. Всі спроби,—що їх робили ув'язнені, об'єднано протестуючи проти суворого режиму в Миколаїві, були ні до чого. Навпаки, до кожного протесту режим ставав ще суворіший, адміністрація все більше звертала свою увагу на дрібниці. З початком квітня року 1908 в тюрмі вдалося виголосити голодний страйк. Більша частина населення тюрми голодувала майже три дні; ув'язнені поставили адміністрації цілий ряд вимог, але ні однієї з них не було вдоволено. В зв'язку з тим, що ув'язнені за тюремних умов не могли не то що зорганізуватися, а навіть зговоритися,—голодування не вдалося й дозір узявся до розправи з протестантами. «Зачинників» покарано на тіло й переведено до одиночок; де кільком загальним камерам виголосили карцерний стан, позбавили випускання продуктів, побачень, листування.

Іноді ув'язнені пробували скаржитися на сваволлю тюремної адміністрації тюремному інспекторові, але той що-раз відповідав: «Що-ж, голубе, закон. Аджеж тебе позбавлено всіх прав, ти мусиш дякувати, що ми тебе годуємо й лікуємо».—І як він виходив, ще більші репресії прикладалися до тих, хто осмілювся скаржитися. З-рештою, в'язні (так само, як і в Орлі) покинули звертатися з проханнями й заявами до начальства, що іноді приїздило з центру, знаючи, що від того краще не буде й мовчки наругу терпіли.

Розділ XIII. Як бачимо, духовний та фізичний стан ув'язнених Миколаївської тимчасово каторжної тюрми був надзвичайно поганий. Найздоровіший із в'язнів не міг передбачити, що саме трапиться з ним завтра, може бути, що його завтра покарають, давши 100 різок без жадного для того з боку ув'язненого приводу; а може, що сьогодні ще його в камері на місці заб'є вартовий. От зараз, п'ять хвилин тому, на цьому самому місці, близько вікна надвірний вартовий забив політичного каторжанина, робітника Клименка. Останній, стоячи боком до вікна, тримав у руках шиферну дошку, виводячи й проказуючи наголос якусь морочку-вату задачу з клином, що йому дав зробити товариш, його навчитель математики. Захопившись задачею Клименко забув, що його голова коло вікна може стати за ціль для вартового. Куля влучила в голову, подробила через і заляпала кров'ю й мізком його товаришів. Червона в'язка кров розлилася по підлозі...

«Ой,—ой,—ой»... чується знизу придушений глухий зойк, що поволі збільшується, хапаючи за серце.

«Б'ють різками»—таємничо шопотом лине по камері... Стигне все тіло. Стискається душа від гострих мук, болю. Очі палають горячковим вогнем. Хочеться волати, кликати, благати,—але даремно—нехай—но хоч одним словом виявить хто милосердя до катованого товариша, щоб про це здогадався наглядач,—зараз же всю камеру запруджується наглядачами й «милосердного» карають іще суворіше. Опльований, осміяний, наруганий, що хвилини бачучи перед себе смерть та життєві страхіття—ях усе це пригнічує ув'язнених. Усі знесилені, пригноблені, засмучені. Який жах бути свідомим того, що відколи за тобою зачинилися залізні двері—ти виграшка в руках нестриманих наглядачів. Не дивно, що слабші божеволіють.

Був час коли всі одиночки переповнилися божевільними, що, звичайно, не мали ніякої медичної допомоги; що до цього, як і до решти

було переведено в життя ще одно столипінське «тимчасове положення» про каторжних. Давніше, всіх божевільних і взагалі хворих на хронічні хвороби, коли не було надії на поліпшення їхнього здоров'я призначалося через тюремного лікаря до спеціальної лікарської комісії. Комісія, визнавши стан здоров'я за безнадійний, ухвалювала або випустити його зовсім із тюрми на оселення, або-ж скоротити термін ув'язнення до одного, двох чи трьох років (останній термін прикладається до «вічних»). Далі цю постанову надсилалося на затвердження генерал-губернатора даної місцевості й переводилося в життя. Року 1903 цю комісію було скасовано та й всі такі комісії, взагалі, завмерли. Знову їх запровадила, здається, року 1908, коли значна частина каторжан цього не потрібували, бо їх не було вже в живих.

Розділ XIV. Медичну допомогу ув'язненим в Миколаїві майже зовсім не давалося, бо цілі роки попідряд лікарював якийсь унтер-офіцер, що нестямно п'ячив (за це його й було нарешті звільнено). Новий фельдшер так само не дуже цікавився посадою й бувало щоб потрапити до нього на прийом, треба було пробувати цілий тиждень. Звичайно, у тюремній амбулаторії майже ніяких ліків не водилося, окрім порошків. Приходить хворий і жаліється на ревматизм.—«Дай йому чотирі порошки зі скриньки ч. 4», показує фельдшер арештантові—служникові амбулаторії. Жаліється другий—груди болять. «Дай йому три порошки зі скриньки ч. 2», наказує фельдшер, навіть не підводячи очей до хворого... Тюремного лікаря ув'язнені бачили ще рідше й він приходив до тюрми, здається лише підчас приїзду в Миколаїв вищого тюремного начальства.

Цим і закінчимо ту частину наших повідомлень, що стосується до двох найжахливіших тюрем Росії за царської доби. Звичайно, цим ми зовсім не хочемо сказати, що по інших тюрмах в'язням було краще відбувати ув'язнення, було легше переживати все, що робилося там,—адже кожна тюрма мала свої індивідуальні властивості, свій власний внутрішній статут. Позбавлення волі вже само по собі є найтяжча кара—й це може ствердити кожний, хто був у тюрмі, але все-ж треба констатувати, що Миколаїв і Орел побили світовий рекорд що до жорстокості режиму, бо по цих тюрмах на ув'язнених випробовували всі новіші форми інквізиції.

На жаль, ми ще до цієї пори не змогли підрахувати точної кількості жертв по цих тюрмах; дуже можливо, що точно цього й не доведеться встановити, але пересічно, навелика помилка може бути в той чи інший бік, можна сказати, що за 9 років існування Миколаївського й Орловського централів там померло від специфічних цим тюрмам умов біля трьох тисяч трьохсот ув'язнених, тоді як кількість каторжан, що одночасово містилося в них, становила біля тисячі вісімсот чоловіка, ц. т. вмерло удвоє більш від щоденної кількості, або інакше, протягом пересічно дев'яти років.—щоденно вмирала одна людина. Політичних ув'язнених по цих обох тюрмах вмерло біля чотирьохсот чоловіка. Багато за них, віддавши життя своє за народ, так і будуть незнані.

Т. СТЕПОВИЙ

Матерія і дух. *)

(Розділ із праці: «СУПЕРЕЧНІ ПИТАННЯ ДІАЛЕКТИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ»).

I

Питання про суть «матеріального» й «духовного» є однаково старе, як і людське знання. Це питання повстало на межі переходу зоологічної сім'ї *Nomo sapiens* в людину тоб-то з того часу, коли у людини під впливом соціально-господарської діяльності розвинулася потреба в новому знарядді для суспільних зносин і взаємного розуміння. Умови виробництва, спільна праця вже не могла обмежитися тими елементарними засобами (вигуки радости, страху, небезпеки, гніву, перестороги) що вже були у стадної людини в період зоологічного життя. Тому з'явилася мова, що розвинулася із вигука (безумовний спадковий рефлекс) в форму складного (умовного) рефлексу. Мова—як певне з'єднання звуків, стала символом, заступником, знаком різних предметів. І вже на цьому ґрунті розвинулася думка, як словесний вислов тих відносин, що існують між предметами і явищами в природі і суспільстві.

Тому сучасна рефлексологія приходить до висновку, що думка є—однаковий умовний складний рефлекс, як і мова, тільки його не виявлено формою звуків або інших рухів (затриманий заторможений рефлекс). На таку думку «свідомість» є не що інше як суб'єктивний бік гальмування умовних рефлексів.

Але було-би помилкою думати, що питання про різницю між матеріальним і духовним стояло перед дикою людиною окремо від її господарської діяльності.

Навіть більше: воно зовсім не стояло перед нею. Це не значить, що воно не існувало. Оскільки абстрактне мислення ще не знайшло ґрунту в примітивній техніці і мові дикуна, оскільки він розв'язував це питання в той спосіб, що надавав усім предметам (і явищам) свою власну природу живої істоти. Вітер, блискавка, дерево, сонце то-що мали свідомість—«душу», вони хотіли, відчували, думали і могли шкодити або допомагати. Тому з розвитком економіки виділилася спеціальна група людей, що їхня продукційна діяльність полягала в тому, щоб перетягати на свій бік і задобрювати «духів» молитвами заговорами і жертвами.

Так зародилася релігія із дикунського природознавства.

*) Друкується в порядку постановки питання. *Ред.*

Ця «душа» знову таки зовсім не мала спочатку характеру чогось абсолютно протилежного «тілу» ¹⁾.

Первісний дикун, дарма що він одухотворяв природу, був матеріялист. Останок такої думки залишався в народніх звичаях, що являє собою через свою консервативність палеонтологічні окам'янілості генетичної соціології.

Так і досі відчиняють вікно, щоб душа покійника могла полетіти, справляють поминки на цвинтарі з їжою і випивкою для душі покійника. У мандрівних дикунів звичайне явище, що плем'я виряджає експедицію за сотні верстов для того, щоб завести на могили предків трохи харчу для їхніх душ. В труну кладуть зброю, кресало, убивають коня, жінку, щоб покійний міг скористуватися ними на тому світі. Індійці так міцно трималися цих звичаїв, що навіть закопували разом з мертвяком його рушницю, хоч її дуже було треба для боротьби з «білими» ²⁾.

Деякі народи навіть не обмежуються цим, а приробляють до труни, руру, щоб, через неї харчувати покійника просто в рот. Ці і безліч інших прикладів доводять, що спочатку «душа» для людини була така сама матерія. Ця матерія тільки мала особливі властивості.

В нашу задачу не входить давати історичний огляд розвитку поглядів на духовне. Ця цікава тема варта окремого досліджу. Тому ми спиняємося на головних лише етапах.

Релігія, викристалізувавшись із первісного дикунського природознавства являла собою ґрунт для іншої форми монізму—монізму ідеалістичного. Бог ³⁾, став джерелом і творцем всього світу. Така думка привела Платона до теорії «ідеального світу». світу ідей, що, втілюючись в конкретні недосконалі предмети утворюють світ реальний. Цей платоновський дуалізм, що ліг в основу світогляду середньовічного християнства, знайшов несподіваного союзника в науці.

Психологія довела, що елементи нашого пізнання це наші вражіння (уявлення).

Наукообразна ідеалістична філософія як-найкраще скористувала цей емпіричний факт для того, щоб із дуалістичної стати моністичною. Виходячи з цього твердження єпископ Берклі виставив свою тезу тотожності буття і мислення «esse—percipi»—«бути це і значить сприймати». Цей погляд приводить нас до висновку—що всі предмети і явища, власно кажучи, є продукт нашого «Я», нашим уявленням. Правда він привів до абсурду! З погляду цієї філософії треба визначити, що існує тільки одне я, (соліпсизм), а все інше—моє уявлення. Отже, не мої батьки (каже

¹⁾ Такий дуалістичний погляд розвинувся лише на вищому щаблі розвитку, коли релігія під впливом того самого двигуна суспільства—продукційних сил і економіки—повина була з розвитком наукового природознавства перетворитися на ідеалістичну філософію, щоб забезпечити себе від світла наукових спостережень, що роз'їдало її. Дуалізм наслідок внутрішніх суперечностей процесу пізнання, результат боротьби між релігією та наукою. Це перехід від манізму первісного природознавства в антитезу, в протилежність. Сучасне природознавство в формі діалектичного матеріалізму в свою чергу являє собою той синтез, що знищує протилежність матеріального і психічного і вертається до своєї тези (монізму), але вже на вищому рівні озброєне всіма досягненнями наукового досвіду. В цьому полягає діалектична єдність процесу пізнання взагалі й історії філософії зокрема.

²⁾ Економічні потреби примусили потім дикунів замінити дійсні речі на їхні образами: так єгиптяне малювали в саркофагах ті предмети, що ними мусив був скористуватися покійник.

³⁾ Точніше ціла ієрархія богів—видбиток соціальної ієрархії станів.

Плеханів) родили мене, а я родив моїх батьків. Але це не заваджає— соліпсизмові бути послідовним, хоч логіка до його нагадує логіку божевільного.

Цим же шляхом пішов Гегель. Вирвавши ідею з людської голови він поставив її на початку (абсолютний дух) і на кінці (суб'єктивний дух) розвитку природи. Ідея діалектично переходить від абсолютного духу— (бога) через об'єктивний дух—(природу) в суб'єктивний дух—(людську свідомість). Цим же шляхом пішли такі моністи, як Авенаріус, Мах, Богданов і инш. Ці емпіріомоністи і емпіріокритики оголосили, що все, що існує, є вчування, назвали ці вчування «елементами» розділили ці «елементи» на фізичні і психічні і зв'язали їх за допомогою центрального члену— «людського «я».

Із психічного досвіду (вчування) виводиться фізичний досвід (матеріальний предмет) шляхом «підстановки»—тоб-то психічне (свідомість, уявлення, вчування) береться як безпосередній досвід, а фізичне— як продукт свідомості. Людина таким чином є насамперед комплекс безпосередніх переживань, а потім вже з дальшим розвитком досвіду він для себе і для инших являє собою фізичне тіло в багатьох инших фізичних тілах (Богданов).

Переживання тут існують до фізичного тіла, незалежно від нього, навпаки вони утворюють фізичне явище. Свідомість і буття це те-ж саме. Досвід для емпіріомоністів це не знаряддя пізнання, а те що дано нам в свідомість в формі уявлення, вчувань то-що. «Чутьове уявлення і є та дійсність, що існує по-за нами» (Базаров) Отже психічне, духовне і є творець всього, що існує.

Отже, логічно на питання про відношення між духом і матерією існують ось які основні відповіді:

I. духовне явище—явище матеріальне

II. матеріальне явище—явище духовне

III. духовне явище цілком самостійне, незалежне, протилежне явище, що існує поруч з матеріальним.

Перша відповідь—вulgарно-матеріалістичний монізм. Друга відповідь—ідеалістичний монізм. Третя відповідь—дуалізм.

Як-же розв'язує це питання сучасний діалектичний матеріалізм?

Перед тим, як відповідати на це питання, треба коротко пояснити в чому полягає хибність трьох вищенаведених висновків vulgарно-матеріалістичного монізму, ідеалістичного монізму і дуалізму.

II

Vulgарний матеріалізм визнає лише існування матерії. Думка це рух матерії, продукт мозку так само, як жовч є продукт печінки. Вона є щось матеріальне. Цей погляд приваблює своєю простотою і ясністю.

Він замість розв'язати питання про те, чим духовне явище характеризується, просто заперечує його і відкидає. Але наші думки, почуття, вражіння—факт безпосередньо нам данний.

Цей факт не можна знищити заявою, що він не існує. Він буде існувати, незважаючи на такі заяви. Розглядати цей факт, ми побачимо, що він має свої властивості, що не можна змішувати з відомими властивостями матерії.

Такі поняття, як вага, колір, обсяг, густість, протяг, ширина, висота, довжина, що властиві для предметів, не можуть уживатися для характеристики психічних явищ, хоч процес думання відбувається в нервовій тканині (локалізується в ній), але він не рух нервової тканини, а тільки зв'язаний з цим рухом. Так вчуття ваги, кольору, обсягу, густоти, звуку то-що є щось інше, аніж ті фізичні і фізіологічні зміни, що відбуваються в нервовій тканині під впливом зовнішніх предметів.

Згук з фізичного боку є хвилювання повітря, що передається через відповідний апарат у нервову тканину і викликає в ній фізіологічні зміни—нервова течія, тоб-то фізико-хімічний процес, що зв'язаний з розкладом складної хімічної річовини нервової тканини на йони. Цей процес йонізації іде в супроводі електричної течії і передача нервового збудження стоїть у тісному зв'язку з різницею в напруженні цієї електричної течії в двох сусідніх нейронів¹⁾.

Але ми тут маємо лише перехід одної форми енергії на другу фізичну форму. Це-ж само ми маємо підчас впливу світла (електро-магнітні хвилі) і інших формах діяння зовнішніх предметів на наш сприймальний апарат.

Всі ці процеси відбуваються в просторі, вони мають просторіньовий протяг. Чи можна це сказати про суб'єктивні психічні процеси?

Правда, вони мають протяг в часі (потрібують певного часу для виявлення). Але елементи психічного уявлення, вчуття і інші не є теж саме, що елементи фізичного: рух, матеріальні процеси. Кажучи, що думка є те-ж саме, що й рух матерії, вульгарний матеріаліст визнає, що думка має просторіньовий протяг—тоб-то змішує психічний процес з процесом фізіологічним, визнає тотожність фізичного і психічного.

Своєрідні властивості психічних явищ привели багатьох вчених до думки, що психічне зовсім не має ніякого зв'язку з фізичним, а існує незалежно від нього.

Таким чином ми приходимо до дуалізму.

III

Дуалізм виходить з тої думки, що психічне не може бути продуктом фізичного.

Воно не є ані рух матерії, ані продукт, ані властивість матерії.

Матеріальне не є причиною психічного.

Психічне має свою причину лише в психічному, так само, як матеріальне має свою причину в матеріальному.

Дуалісти, таким чином, установили «закон» рівнобіжності психічних і матеріальних явищ.

На перший погляд ця теорія не суперечить фактам. Закон збереження енергії каже, що фізична енергія переходить тільки на іншу, але фізичну форму енергії. Цей закон перевірено також спостереженням над людиною.

У людини так само, як у машини, фізична енергія переходить із одної форми (теплової) у другу (механічну—коефіцієнти корисної діяльності)—або виділюється в тій самій формі теплової енергії ($\frac{2}{3}$ одержаної енергії у людини і тварини, як кажуть, «пропадає»).

¹⁾ Всі сучасні й майбутні відкриття в галузі фізіологічних процесів (рефлексологія) не знищують психічного явища (як можна «знищити факт»), а лише його пояснюють.

Отже дуалісти, що висувають свою тезу про замкненість багатьох фізичних причин і наслідків, стоять на ґрунті закону збереження енергії. Але вони висувають ще іншу тезу про існування самостійної психічної низки причин і наслідків. Тут психо-фізична рівнобіжність перетворюється на форму своєрідного монізму, що виходить за межі науки.

Твердження, що психічне і фізичне утворюють два боки одного процесу (як побачимо далі, воно знайшло собі відповідне місце в погляді діалектичного матеріалізму на природу психічного) доводиться тут другим твердженням, що між фізичним і психічним нема зв'язку, а тільки відповідність. Недіалектичний принцип «психічне тільки із психічного» веде до висновку, що кожне матеріальне явище має свій психічний бік, так само, як куля з одного боку опукле, а з другого—вгнуте.

Психічне не може повстати й розвинути з фізичного в процесі розвитку. Свідомість не з'явилася на певній стадії організації матерії—навіпаки, елементи свідомості існують в кожному атомі матерії.

Це веде нас до панпсихізму, до своєрідного одухотворення природи (камінь, зорі, папір, що на ньому пишемо, мають крім фізичних властивостей елементарні психічні ознаки)¹⁾.

Коли ви слухаєте промовця, то не хвилі повітря і не фізіологічні зміни вашої нервової тканини причина ваших уявлень, а бажання промовця вам щось сказати є причина тих думок, що по закону психофізичної рівнобіжності, без допомоги язика промовця і вашого слухового апарату попадають у вашу свідомість. А з другого боку, цілком незалежно, йде фізико-фізіологічна зміна²⁾.

Ці дві низки причин і наслідків рівнобіжні і ніколи не перетинаються. Чому-ж вони відповідають одна одній? Тут не можна виплутатися без божественної наперед-установленої гармонії.

В галузі біології теорія рівнобіжності веде до віталізму: рослина теж має свою душу. Правда, ця душа у Спінози не впливає на фізіологічні зміни організмів. Але коли так, її зовсім не треба для науки. Наука може, не кидаючи ґрунту матеріальних змін, пояснити виникнення всієї різноманітності живих організмів і цим забезпечити себе від метафізичних теорій про існування психічного у рослин, тоб-то у організмів, що не мають органа психічного життя—нервової тканини³⁾.

У нас нема причин припускати психіку в рослин. Тим більше нема причин робити це для мертвої природи. Наука доводить, що психічне діалектично з'явилося на повній стадії організації матерії,—коли в процесі розвитку виникла високо організована нервова тканина. Остання і є те джерело, звідкіля береться психічне. Чи існували елементи психічного,

¹⁾ Omnia buamvis divetsis gradibus tamen animata sunt: Всі предмети одухотворені хоч і в ріжній мірі (Спіноза). Це одухотворення відрізняється від панпсихізму первісного дикуна тільки тим, що дикуна не відрізняє психічне від матеріального, а тут між психічним і матеріальним лежить прірва.

²⁾ Nec corpus mentem ad cogitandum, nec mens corpus ad motum neque ad quietem nec ad aliquid (si quidest) aliud determinare potest (Спіноза) Зміст: матерія не може примусити дух діяти і навпаки—дух не може примусити матерію.

³⁾ Ми вже навчилися за допомогою земного тяжіння, вогкості і світла скручувати й розкручувати стебло, скупчувати й розкидати по стеблу листя, розвивати у рослини необхідні покрови, змінювати зовнішню форму квітів і внутрішній устрій клітин, що ховаються в глибині тканини (Тімірязев).

коли земля була розтоплена куля? Теорія рівнобіжності каже — так. Наука не має потреби припускати цього.

Як-же погодити суперечність між законом збереження енергії й безпосереднім фактом взаємодії психічного і фізичного?

IV

Ідеалістичний монізм уникає цього питання в той спосіб, що визнає енергію без маси, силу без речовини.

Що рухається? На це ми не можемо дати відповіді. Енергія є енергія. Тому легко допустити існування технічної енергії (нематеріальної), бо суть енергії полягає в здібності давати певну працю, а що таке енергія—все одно.

За допомогою цих фіглів-миглів ідеалісти перескакують через закон збереження енергії (матеріальної!), що заперечує припущення про можливість існування впливу нематеріального на матеріальне.

Ідеалісти в обхід закону збереження енергії доводять, що нематеріальна душа може впливати на тіло. Адже дух є основа, активний чинник, що від нього залежить все що існує. Взаємодія відбувається через перехід фізичної енергії (енергія розуміється в ідеалістичному дусі) на психічну і навпаки. При взаємодії між тілом і душею, очевидно, повинен відбуватися обмін між психічною і фізичною енергією. При діянні душі на тіло, психічна енергія повинна була-би переходити на фізичну і таким чином збільшувати кількість цієї енергії, а при впливові тіла на душу—навіпаки: енергія фізична повинна була-би переходити на психічну, а кількість фізичної—зменшитися. Тут-то ідеалізм і наскочив на факти: досвід не підтвердив цього.

Виявилось, що енергії не збільшиться коли «душа» «діє» на «тіло» і не зменшується, коли «тіло» «діє» на «душу».

Тоді, щоб зрятувати примат—(першенство) духовного над фізичним, а також заразом пояснити факт взаємодії психічного і матеріального, ідеалісти пішли на хитрощі. Закон збереження енергії, кажуть вони, не суперечить теорії взаємодії між фізичними і психічними явищами. Він не суперечить також ідеалістичній теорії про свободу волі й доцільність всього існуючого. Чому?

А тому, що, мовляв, закон збереження енергії має на увазі швидкість руху, а не напрямок руху. Можна припустити, що душа впливає на напрямок рухів і тоді фізична енергія не губиться і не зростає. Психічне, впливаючи на фізичне, не прибавляє енергії, а тільки змінює напрямок фізичного процесу. Куля на вершечку піраміди (на думку ідеалістів) не потребує ніякої затрати хоч-би найменшої кількості енергії, щоб скотитися по той або по інший бік піраміди. Так само і вплив технічного на фізичне начеб-то може відбуватися, не витрачаючи фізичної енергії. А це по-перше.

А по-друге—хоч енергія при цьому і тратиться, але в психічному може й не бути такої самої кількості енергії. (Не розумієте?—За що купив, за те і продаю). До таких свавільних припущень повинна була прийти ідеалістична теорія взаємодіяльності, щоб погодити суперечність між взаємодією психічного і фізичного і законом збереження енергії.

В цій спробі вирішити цю суперечність ідеалізм не зрятував себе від критики фактів.

Правда, йому вдалося заховатися від фактів, але ідеалізм зробив це так добре, що... викреслив сам себе із наукових узагальнень, що витримували перевірку досвіду, і став непотрібний при розгляді енергетики життя.

Отже, ідеалізм веде нас до певної суперечки з природознавчими законами, а насамперед з тим оснiвним принципом механіки, що каже, що нема руху без матерії, без того—що рухається.

V

Отже, ми бачимо, що вульгарний матеріалізм, відкидаючи факт існування психічного явища, не розв'язує питання про відношення матерії й духа, а лише його обходить. Психофізична рівнобiжність дуалізму і психофізичний монізм стоїть в суперечности з фактом зв'язку фізичних і психічних явищ, а ідеалістичний монізм навпаки: будучи в згоді з фактом цього зв'язку, суперечить закону збереження енергії.

Де вихід? Як погодити цю суперечність між законом збереження енергії й взаємодією психічного і фізичного? Чи можна погодити взагалі? Що взяти під сумнів? Закон збереження енергії чи взаємодію? Коли можна погодити, то як не попасти в суперечність з іншими не менш правдивими висновками? Що-ж, нарешті, являє собою відношення психічного і матеріального? Яким чином психіка впливає? Енергією? Якою? Коли технічна енергія не матеріальна, то яким чудом вона може впливати? Коли психіка матеріальна, яка-ж тоді вона психіка? Але психіка—це факт, що безпосередньо існує! Чи може краще викинути всі писання на цю тему під стіл і заспокоїтися на тому, що ми цього не знаємо? *Ignoramus et ignorabimus*: не знаємо і знати не будемо?

Дійсно, наука ще не знає всіх таємниць тієї машини, що зветься мозком.

Може почекати, поки вивчення процесів у середині атома дасть нам нові методи? Може загадка психічного криється в глибині атома—в електронах?

А може ми ніколи не будемо знати природи психічного, бо тут—той кордон, що за нього людський розум ніколи не може перейти? Може самий предмет—познання апарату познання, вже має в собі такі труднощі, що їх не можна усунути, бо нема інших методів вивчення психічного, крім методу суб'єктивного спостереження.

Читач від себе може прибавити ще цілу копу подібних питань—всі вони будуть свідчити про те, що питання про відношення матерії й духа й, особливо, про природу останнього, є найскладніше суперечне питання науки і в тому числі філософії.

Але й тепер наука може і повинна формулювати те відносне знання істини, що до нього вона прийшла, шляхом наближення до абсолютної істини.

В своїй спробі формулювати погляд діалектичного матеріалізму на цей предмет, ми будемо виходити із теорії рівнобiжності.

За цієї теорії не можна говорити, що матерія це первісне, а дух—вивідне. Навпаки, психофізична рівнобiжність легко приводить нас до висновку, що обидва боки процесу—рівноцінні.

А це вже дуалізм, а не психофізичний монізм, що стоїть на погляді єдності психічного і фізичного. І не матеріалізм, що крім того визнає першество матерії, залежність духа від матерії.

Наука доводить, що дух продукт дуже високої стадії розвитку матерії.

Коли-б дух був найголовніша ознака матерії, тоді з однаковим правом можна було-би взяти той або інший бік. Нема ніякого ґрунту (для прихильника теорії рівнобіжності в такій формі) взяти за основу матерію, а не дух (як це робить діалектичний матеріалізм), бо і дух і матерія самостійно існують і не залежать причинно одне від одної. Причинність процесів двохбічна (фізична окремо, а психічна—окремо), як сфера, що її розглядають з двох боків. Нема ніякого ґрунту одну низку причин її наслідків (фізичну) назвати осівною—обидві однаково осівні.

Не можна матерію пожити в основу явищ, або навпаки.

Діалектичний матеріалізм, виходячи з наукового факту, що матерія існувала раніш духа, розглядає дух, як своєрідний продукт матерії, як ускладнення, модифікацію матерії, що виникло на певній стадії розвитку.

Дух це наслідок, властивість, функція матерії.

Таким чином діалектичний матеріалізм виходить за межі психофізичної рівнобіжності Спінози. Матеріалізм каже Плеханів, це спінозизм, що пройшов школу Гегеля, тоб-то став діалектичним.

Розглянемо його ближче.

VI

Сучасний матеріалізм не має на меті «знищити» психічне, а лише—його пояснити. Правда, поки-що він не може дати повної картини того, як одержується свідомість із руху матерії. Це справа майбутньої науки. Але навіть, коли-б наука відкрила механізм цього процесу, діалектичний матеріалізм не став-би називати психічні явища просто матеріальними, відкидати їх, як це робить вульгарний матеріалізм, що стоїть на погляді тотожності матерії й духа. (Такої самої думки додержується ідеалізм—різниця в тому, що він не називає духовне матеріальним, а навпаки—матеріальне—духовним).

Діалектика не дозволяє нам змішати нову властивість, що революційно повстала в процесі еволюційного розвитку, з властивостями інших форм матеріального руху. Правда, погляд на психічне явище, як на непросториньове явище, відкидається рефлексологами через те, що психічні процеси зв'язані локально. Так само—фізичне явище енергія т. д. теж зв'язані з певними явищами, що до них поняття довжини, ширини, висоти, фігури, низу, верху, правого і лівого боку то-що не можна ужити. Ми вже говорили (див. роз. II.), що ці поняття не підходять до психічного явища. Тепер ми бачимо, що вони не підходять і до деяких фізичних явищ.

Але не в цьому осівна різниця між психічним і фізичним. Коли навіть наука відкриє загадку психіки в глибині складних нервових процесів, у змінах енергії електронів, у промінні Герца, в електричній течії, що виникає підчас йонізації—нервової тканини,—проте психічна властивість, навіть цілком з'ясована що до свого походження, залишиться суб'єктивною реальністю, що примусить нас відрізнити психіку від інших

об'єктивних ознак матерії, хоч від них ця психіка веде своє походження. Це тому так, що психічне—явище, безпосередньо, суб'єктивно даний факт. Цього факту діалектичний матеріалізм не заперечує. Тому він не стоїть на погляді вульгарно-матеріалістичної тотожності, а на точці зору єдності матерії й духу.

Цього-ж погляду тримався, як ми бачили, і спінозизм. Тому Плеханів каже, що матеріалізм Файербаха сам є не що інше, як спінозизм, позбавлений його теологічних додатків, і до цього спінозизму (позбавленого теологічних додатків) прийшли Маркс і Енгельс, коли розірвали з ідеалізмом.

Але цього мало. Матеріалізм, як ми бачили, не тільки відкидає формальну ознаку спінозизму: теологічну форму. Він відкидає також теорію рівнобіжності в тій її частині, де вона відокремлює психіку від фізики китайським муром. На це Плеханів натягнув, кажучи, що матеріалізм є спінозизм, що пройшов школу Гегеля. Але не зважаючи на це, не зважаючи на зріст експериментальних даних, що суперечать теорії рівнобіжності в тій формі, що її їй надав Спіноза, все-таки сучасні матеріалісти стали говорити і сперечатися про те, як, наскільки і чому рослини і нежива природа носять в собі атрибут мислення.

Таким чином метафізика, викинута формально, намагається заховатися в тих галузях знання, куди наука ще не внесла потрібної порції свого дезінфекційного світу.

Підкреслюючи хиби теорії рівнобіжності, ми не повинні забувати, що ця теорія стала у великій пригоді в справі формування погляду діалектичного матеріалізму на відносини матерії й духу. Ця теорія стоїть на ґрунті закону збереження енергії, оскільки вона стверджує замкненість фізичної низки причин і наслідків, хоч і суперечить взаємодії між психічним і фізичним. З другого боку, вона визнає єдність (а не тотожність) буття й мислення і цим призводить нас до наукового матеріалізму¹⁾.

Отже спінозизм зі своєю теорією психофізичної рівнобіжності переходовою формою до діалектичного матеріалізму.

VII

Починна обумовленість духовного веде нас до висновку, що матерія є оснівне, а дух—результат цього оснівного. Матерія існує без духу, а дух без матерії існувати не може. Духовне є суб'єктивний бік матеріального, властивість, наслідок, функція, відбиток матеріального.

Таке багатство пояснень свідчить, звичайно, про неясність самого питання, про його складність, що викликає багацько неточних визначень.

Російський психолог і дуаліст Челпанов написав навіть цілу книгу «Мозок і душа», де намагається довести, що духовне не може бути не

¹⁾ «Мислення не причина буття, а його н а с л і д о к, або, точніше, властивість, каже Плеханів. Наука про єдність суб'єкта й об'єкта, мислення й буття в однаковій мірі характерно для Файербаха, так і для Маркса й Енгельса. Це була також наука найвидатніших матеріалістів 17—18 століття. Єдність між мисленням і буттям зовсім не значить і не може значити тотожності між ними. Правда де-які психофізіологи, каже він далі, відбалакуються від матеріалістичних висновків тим, що учать про рівнобіжність психічних і фізичних явищ, але в цім разі констатування рівнобіжності безсумніву є лише засіб відкрити п р и ч и н н и й зв'язок між явищами».

тільки рухом чи матеріальним продуктом матерії погляд вульгарних матеріялістів XIX ст. Фохта, Бюхнера, Малешота) а навіть її властивістю чи функцією (думка діял. матеріялізму).

Сказати, що думка (психічне) є рух матерії все одно, що сказати: «круглий квадрат» або «дерев'яне залізо». Це правильно. Що психіка не є рух, або матеріальний продукт, на це ми згодимося. Але Челпанов іде далі.

Той факт, каже він, що безумовно існує зв'язок між психічними і фізичними явищами, зовсім не значить, що психічне є наслідок діяльності матерії. Він далі наводить приклад з Луїзою Лато (яка, думаючи про рани Христа, викликала на руках і ногах криваві плями) як доказ того, що фізичне може бути результатом психічного. Факти гіпнозу теж на його думку кажуть про залежність фізичного від психічного. І Челпанов, визнаючи взаємодію, приходить до висновку про вплив нематеріальної психічної енергії (в ідеалістичному розумінні сили безрічовини) на фізичні процеси!

Психічне для нього цілком самостійне, бо щоб пізнавати психічне існує лише один-єдиний суб'єктивний метод самоспостереження, внутрішній досвід. Коли спосіб пізнання інший, значить між фізичним і психічним є велика різниця. Ця різниця доводить, що теза матеріялізму (психічне є рух матерії) відпадає. Думка не є також властивість матерії, бо думка—реальність, що її ми безпосередньо сприймаємо, а властивість є лише форма нашого сприйняття. Коли матеріяліст каже, що матерія має властивість мислити, тим самим він відмовляється вивести психічне із руху матерії. Думка не може бути функція мозку в матеріялістичному розумінні. В математиці функціональним відношенням називається такий зв'язок між кількостями, коли зміна одної кількості тягне за собою певну зміну другої. Так змінюючи радіус змінюється площа кола і навпаки. Тому вислів: «дух є функція матерії» зовсім не значить, що матерія є оснiвне. При зміні мозку змінюється психічне, але ми знаємо також, що зміна в сфері думки викликає фізичну зміну—значить мозкова діяльність в свою чергу є функція мислення.

Вся ця критика матеріялізму насамперед підмінює діалектичний матеріялізм на вульгарний і критикує лише його. При цьому Челпанів ідеалістично розуміє терміни «властивість» і «функція».

Ідеалізм не визнає об'єктивності властивостей, бо для нього всі вони—продукт духа. Теж саме і дуалізм. Коли останній ще згоджується (примушений) визнати існування речей «в собі», то каже, що властивості предметів—це не є щось незалежне від нашого апарату пізнання.

Розум «привносить» від себе, приписує предметам ці властивості. Причинність, час, простір—це продукти нашого розуму (Кант). Але дуалізм не може не визнати, що предмети впливають на наші органи сприймання, тоб-то вони є причина наших вчувань. Коли так, то причинність має об'єктивний характер. Так само і властивості предметів не тільки «форма сприйняття», а об'єктивно існують. Інакше, якби могли ми використовувати ці властивості в нашій господарській діяльності? Практика доводить, що ми не помиляємося, визнаючи властивості—наприклад заліза—за об'єктивні. Коли-би було не так, сокира не рубала-б дерева і кайло годилося-б може для того, щоб довбати воду, а не кам'яне

вугілля. Ввесь розвиток сучасної техніки з її аеропланани, радіо-телеграфом, паровозами, пароплавами, гарматами й тракторами свідчить про те, що людство не помиляється, коли не визнає властивостей предметів за утвір власної фантазії¹⁾.

Те-ж саме ідеалістичне перекичування ми бачимо в розумінні терміна «функція». Функціональна залежність каже: існує незалежна перемінна і коли ця незалежна перемінна змінюється, то зміниться її функція—тоб-то залежна перемінна. В цьому розумінні в класовому суспільстві злочинство є функція матеріальної незабезпеченості, як показує статистика, а не навпаки. В цьому-ж розумінні піднесення живого срібра в термометрі є функція тепла, а не навпаки. Зовсім інша річ—чи є ця функція механічна чи психічна. Вульгарний матеріялізм, звичайно, визнає думку за механічну функцію матерії. Діалектичний матеріялізм від цього утримується. Навіть коли-б механізм психічного можна було-би звести до різниці потенціалів нервової течії, то й тоді залишився-би в силі той факт, що ця механічна функція має для нас, суб'єктивно, психічний характер:

Відкриття тих пружин, що ними матеріальні закони дають психічний ефект зовсім не приведе до визнання тотожності матеріального і духовного, і таким чином, не зробить неправильною тезу про єдність матерії й духу. Ми тільки будемо знати, як духовне виникає з матеріального.

Діалектичний матеріялізм визнає психічні процеси властивістю високо організованої матерії, і не тільки не знищує цим психічні процеси, але вважає їх такими-ж реальними, як і всяку іншу властивість матерії—наприклад—рух з тою тільки різницею, що рух є об'єктивна реальність, а думка є реальність суб'єктивна.

VIII

Своєю тезою про єдність матерії і духу діалектичний матеріялізм усуває «суперечність» між мисленням і буттям.

Людина є частина буття.

«Істина відношень між мисленням і буттям, каже Файербах, ось яка: буття—суб'єкт, мислення—предикат. Мислення визначається буттям, а не буття мисленням.

Буття визначається само собою і через себе, буття утворюється тільки через буття, має свою основу в самому собі».

«Для мене ідеальне є не що інше, як переклад і переробка в людській голові матеріального» каже Маркс.

Не звертаючи уваги на те, що діалектичний матеріялізм визнає дух на вищому шаблі розвитку матерії і ставить тільки дух у функціональну залежність від матерії», «критики» кричать на гвалт, що матеріялізм знищує дух, підмінює його матерією, механізує життя і тим веде до фаталізму.

¹⁾ Кожний організм разом з органами сприйняття і психікою результат пристосування до природи. Коли-б він неправильно відбивав цю природу, тоді він не міг-би боротися за існування і загинув-би під ударами зовнішніх явищ, що їх властивостей він не розумів-би, бо створював їх сам, як суб'єктивні форми сприйняття.

Ця критика не торкається діалектичного матеріалізму. Критики, власно, кажучи, критикують самих себе,—бо змішують діалектичний матеріалізм з вульгарним. Останній, як ми знаємо, казав, що мозок відноситься до духу, як печінка до жовчи.

«Яким чином залоза виділює тіло, це ми зможемо зрозуміти, але як мозок може виділити щось таке, що не є тіло—це не понятно», кажуть критики. Дійсно французька приказка каже «comparaison n'est pas raison»—порівнення не доказ. Цю грубу аналогію, «рознощиків дешевого матеріалізму», як казав Енгельс, треба відрізнати від погляду діалектичного матеріалізму на дух, як на властивість високо-організованої матерії».

«Виключно прикладати запозичене в механістів мірило до хемічних і органічних явищ, тоб-то до таких явищ, що в їхній галузі механічні закони хоч і продовжують, звичайно, діяти, але відступають на другий план перед іншими, вищими законами — це перша специфічна, неминуча тоді риса обмежености класичний французький матеріалізм», каже Енгельс.

«Все що підбурює людину до діяльності, пише він далі, неминуче повинно проходити через її голову. Навіть за їжу і питво людина приймається під впливом почуття голоду і снаги що відбилися в її голові. Людина перестає їсти, бо в голові відбивається почуття ситности. Вражіння які дає людині зовнішній світ висловлюються в її голові, відбиваються в ній в вигляді чуття, думки, збудження, вольового руху—словом, у вигляді ідеальних стремлень» (підкреслення моє).

Ленін цитує І. Діцгена, пише: «Матеріалістична теорія пізнання призводить до визнання того, що людський орган познання не випромінює ніякого метафізичного світу, а є шматок природи, що відбиває інші шматки природи». І Ленін додає: «Це і є матеріалістична теорія відбитку в пізнанні людини вічно рухливої і мінливої матерії,—теорія, що викликає з ненависть і жах, наклепи і перекручування всієї казеної професорської філософії». В другому місці він пише: «Вражіння є образ рухливої матерії. Інакше як через вражіння ми ні про які форми речей, ні про які форми руху нічого знати не можемо.

Вражіння викликаються дією рухливої матерії на наші органи почуття.

Вражіння червоного світу відбиває гойдання етеру, що відбувається з швидкістю приблизно 450 міл. за секунду. Вражіння блакитного світу відбиває гойдання етеру з швидкістю коло 620 міл за секунду...

... Наші вражіння відбивають об'єктивну реальність, тоб-то те, що існує незалежно від людства і людських вражіннь».

Таким чином, теорія рівнобійности переходить у діалектиків-матеріалістів у теорію відбитку.

Остання, як і перша, визнає рівнобійність психічних і фізичних явищ, але з другого боку пробиває стіну, що її поставив Спіноза між психічним і фізичним, ставить психічне в залежність в фізичного, констатує діалектичний перехід енергії в факт свідомости. Крім цього вона тримається того наукового погляду, що психічне явище є властивість лише складної організованої матерії, і таким чином, відкидає панпсихізм. Які-ж висновки ми повинні зробити з цієї теорії?

IX

В теорії відбитку можна намітити дві оснiвні лiнii або напрямки, що ними йде думка матерiяліста-дiялектика.

А) Дух є продукт організованої матерії.

Психічний відбиток, властивість, функція, наслідок є перехід енергії із фізичної форми на психічну, складну, особливу форму цієї енергії. В цьому переході ми спостерігаємо перехід кількості на якість, на підставі нагромадження змін в матерії і внутрішніх суперечностей. В нервових клітинах назбирується потенціальна енергія, що перебуває в нервовій рівновазі. Підчас змін цієї рівноваги (причина змін, цілком фізичного характеру) потенціальна енергія системи переходить у кінетичну.

Психічна енергія є особлива форма фізичної. Вона може підлягати закону збереження енергії¹⁾.

Але вона своїми властивостями є до певної міри діалектична протележність фізичній енергії в тому розумінні, що ті ознаки, що характеризують фізичну енергію, замінюються властивими ознаками психіки. Цей погляд стверджується безпосереднім фактом діалектичної взаємодії між психічним і фізичним факторами. Правда, воля (психічний фактор) детермінована фізичними, фізіологічними і соціальними причинами.

Але воля не виключається із низки причин і наслідків. Вона є необхідна ланка, що без неї не може існувати діяльність людини.

Психічне явище, як наслідок фізичного, в свою чергу стає причиною, що впливає на оснiвний фактор. В цьому полягає діалектика відношення матерії й духа. Цей процес можна формулювати так.

[illegible]

В) Дух є властивість, функція організованої матерії. При переході фізичної енергії на іншу фізичну форму, в тому разі, коли цей процес відбувається в нервовій тканині, він викликає суб'єктивний стан, який ми називаємо духом. Але це не єсть якась особлива психічна енергія. Енергія завжди залишається (при всіх діалектичних переходах із одної форми в другу)—фізичною фізичне переходить в фізичне. Психічне—це лише суб'єктивний відбиток цього фізичного процесу, останній відбувається по закону збереження енергії.

Коли так, то психічної причинності нема. Психічне залежить не від попереднього психічного явища, воно лише є пасивний відбиток фізіологічного явища. Фізіологічні явища, зв'язані між собою причинним зв'язком, а психічні явища, що є властивістю, відбитком цих фізичних явищ, між собою причинного зв'язку не мають.

Дух нічого не утворює. Він лише відбиває фізіологічний стан. Він є побічний наслідок, що не стає причиною, бо на дух фізична енергія не

4) Психічна енергія може мати свій еквівалент фізичної. Коли фізична енергія «трається» переходить на психічну, то і навпаки—психічна енергія переходить на фізичну по відповідальному еквіваленту і закон збереження енергії» залишається правдивим.

тратиться. Дух є «епіфеномен», суб'єктивний бік матеріального процесу. Він—суб'єктивний показник відношення між різними станами фізичної енергії.

Цей процес можна формулювати так:

(2) психічне явище   а   в   с

                          ^   ^   ^

фізіологічне явище А → В → С → Д

В обох формулах причиною першого фізіологічного стану (А) буває те або інше матеріальне роздраження, а результат (Д)—є зовнішнє проявлення процесу, що виявляється в рухах тіла. Стрілка показує напрямок причинного зв'язку.

Ці формули суперечні. Може можна вийти з цієї суперечки в той спосіб, що визнати і ту і другу вірною? Далі ми побачимо, як це питання можна розв'язати (дивись розділ XII). Поки-що скажемо: які формули ми писали-б, вони залишаються порожніми абстракціями, коли не обґрунтувати їх фактами.

Як же будуть доводити справедливість своїх формул матеріалісти А і В?

X

Матеріаліст. А: «Твоя епіфеноменальна теорія попадає в надзвичайно незручне становище, коли її поставити «на очну ставку» з фактами. Справді: у тебе центральний пункт закон збереження енергії (звичайно матеріаліст не уявляє собі енергії без матерії). Але закон збереження енергії, коли він уживається для пояснення психічних явищ, являє собою досить ще нез'ясовану картину. Так Бехер приходив у різні періоди свого життя до протилежних висновків. Спочатку він прийшов до висновку, що закон збереження енергії цілком поширюється на психіку, а потім взяв цей власний висновок під сумнів.

Але навіть коли він справедливий і тут, то епіфеноменальна теорія неправдива саме з погляду закону збереження енергії. Уяви собі таку картину: Я говорю промову. В мені відбувається певний фізико-хімічний, біологічний, матеріальний процес, що можна вивчити по закону збереження енергії. Уяви собі, що можна було-би збудувати машину, що в ній цілком так само відбуваються ті-ж фізичні й фізіологічні процеси, але без того внутрішнього відбитку, що у мене єсть. У мене єсть цей матеріальний процес плюс внутрішній відбиток—(а), що вискакує із (А). Постав коло мене цю машину. У неї нема цього внутрішнього відбитку, а у мене є. Коли признати, що психічне являється епіфеноменом, що не входить в низку причин і наслідків, стоїть осторонь від енергетичного процесу, тоді я питаю: за чий рахунок одержується епіфеномен? За рахунок якоїсь енергії без енергетичного еквіваленту. На погляд епіфеномена виходить, що, власно кажучи, психічний відбиток начеб-то відбувається без затрати енергії (матеріальної). Як може статися таке чудо?

З другого боку епіфеномен є побічний наслідок (без затрати енергії), а тому він грає ролю чогось зайвого. Дійсно, уявіть собі: я почуваю голод,

як психічне переживання і я простягаю руку, щоб взяти хліб. Це значить, що фізико-хімічні процеси утворюють неприємне почуття голоду і, як наслідок цього почуття, у мене з'являється рух: взяти хліб. Коли це почуття голоду є просто побічне явище, то енергетична низка змін енергії проходить, не захоплюючи його в свою сферу. Просто є фізико-хімічні процеси, відкіля випливає рух руки до хліба. Низка причин і наслідків чисто фізіологічна: $A \rightarrow B \rightarrow C$, тоді як a, b, c виникають так собі, між іншим, як побічний результат, що не приймає, власно кажучи, участі в цьому енергетичному процесі. Тоді не ясне значіння всього цього механізму. На віщо здалися ці a, b, c ? Вони щось умовне, непотрібне для життя, бо вони не є активний діяч, що входить в енергетичний процес. Коли-б це було так, то вони були-б цілком зайві. Коли суб'єктивні процеси—зайві або побічні явища в природі (епіфеномени), то вони повинні відпасти, бо все зайве в природі атрофується, знищується, тоді як наш власний досвід каже нам, що суб'єктивні явища досягають найвищого розвитку в найскладніших процесах нервової діяльності. А теорія твоя веде до того, що психіка—ця надбудова над матерією, певна форма ускладнення матерії,—ця психіка ніколи не діє. Вона не діє, навіть коли відбиває. Тоді не розумію, на віщо вона.

Діалектичний матеріалізм визнає, що вольовий, свідомий акт необхідний чинник в житті суспільства. Без волі пролетаріят не міг-би боротися за свої класові інтереси. Маркс в XI тезі про Файєрбаха казав: «філософія лише пояснювала світ так або інакше, але діло полягає в тому, щоб його змінити». Ленінізм, як революційний марксизм, теж визнає велику вагу класової свідомості, як активного чинника в справі організації пролетаріату і його партії. Енгельс підкреслював, що надбудови, ідеологія не просто пасивно відбиває економічний процес, а в свою чергу на основі і в межах економіки являється активною причиною розвитку або регресу. Якби було інакше, то ми не говорили-би про консервативну роль надбудов, ми-б не будували партії для боротьби за соціалізм. Отже психічний фактор, надбудова входить в загальний енергетичний процес. А в тебе—бази утворює відбиток, що сам не діє. Це фаталізм! А марксист, визнаючи детермінованість психічного, включає його в низку причин і наслідків. Цей психічний відбиток діє. В ньому є якась енергія. Ідею соціалізму, ідею матеріалізму, що існує, як внутрішній відбиток матерії (матерія це об'єктивна реальність, що її дано нам у почуттях), не можна викинути із енергетичного процесу. Коли Комунізм наступить, то він наступить, під впливом економічних умов саме через те, що ці умови утворюють комуністичні ідеї у пролетаріата, як активну силу.

Інакше ми не бралися до пропаганди комуністичних ідей. Коли-б психіка була епіфеноменом, то вона не грала-би ніякої ролі й тоді справді процес відбувався-би фізіологічним шляхом. Це була-би гола фізіологія. Справа стоїть цілком інакше. Коли в наслідок фізіологічних причин у мене з'являється психічний стан, скажемо—почуття голоду, то це почуття примушує мене схопити хліб. Цей рух виникає в результаті спільної діяльності обох станів—і фізіологічного і психічного (дивись формулу 1).

Правда в основі лежить фізіологічний стан, але й психічний стан не є щось нікчемне. Ця надбудова діє разом з базою, на основі цієї бази, при чому частина енергії перетворюється на психічну форму й вертається

знову в форму фізичну в результаті руху. Психіка є певна форма енергії. Енергія має різні форми складності. Та енергія, що уживається в біологічних процесах, або та, що діє в психічних процесах, складніше, ніж та, що діє в механічному русі. Тільки матеріалісти 18 століття (як і вульгарні матеріалісти 19 століття) дивилися на тварину як на машину, не розуміючи, що в організмах діють вищі форми енергії, не просто фізико-хімічна енергія, а складніша, хоч в основі та сама. Я вже говорив тобі, що епіфеноменалізм веде до фаталізму і цим суперечить детермінізмові діалектичного матеріаліста. Чому? В чому різниця між детермінізмом і фаталізмом? В тому, що людська воля, що визнається детермінованою певними умовами, вводить у низку причин і наслідків. Скажемо, я кінчаю життя самогубством. Моя воля детермінована, визначена причинами, що примушують взяти револьвера. Але вона грає певну роль. Сам собою револьвер не вистрілив-би, коли-б самогубця не приложив-би його до скроні. Через детермінованість волі, припустім—невдалим коханням, або невдачами життя, самогубця бере (воля) револьвера. А фаталіст дивиться на свою волю, як на щось побічне, нічого не варте, як на епіфеномен, що не приймає участі в енергетичному процесі. Єсть фізіологічний процес, а моя психіка пасивно сприймає його. Замість неї діють якісь темні сили, рок, античні паркі». Отже, і твоя схема веде нас від діалектичного матеріалізму до матеріалізму вульгарного, метафізичного, фаталістичного. Тепер слово належить матеріалісту В.

XI

Матеріаліст В: Твоє заперечення закону збереження енергії мене дивує. Цей закон беруть під сумнів ті, хто гадає, що перетворення матеріальної енергії на інші форми ми не можемо і не матимемо змоги простежити, бо в нас нема способів виміряти «душевну» енергію. Що входить у формулу цього закону? Маса і квадрат швидкості. Ці обидва поняття мають тісне відношення до руху матерії.

Адже ти сам визнаєш, що енергія (всяка) є рух матерії! Як-же тоді можна заперечувати вірність вищезгаданого закону? Не тільки логічно, але й фактично—досвідом, можна переконатися у вірності закону збереження руху матерії. Атуотер, Рубнер і інші довели це з такою точністю (для тварин і в тому числі для людини), що навіть точність вимірів для машини не більша, а навпаки—менша. Очевидно, що закон збереження енергії є той науковий закон, що не можна обійти, хоч-би всі філософи всього світу проти нього повстали. Чому? Тому що людина—частина природи і підлягає всім її законам і в даному разі закону збереження енергії, що спирається на факти.

Ти кажеш в своєму слові про перехід фізико-хімічної енергії на вищу форму, що її ти називаєш психічною. Я не думав заперечувати переходу енергії із одної форми на другу. Але при всіх своїх переходах вона залишається рухом матерії (ти, як матеріаліст, цього не заперечуєш). Ускладненим рухом, але рухом матерії. Закон збереження енергії, таким чином, не визнає ніякої особливої форми «інтелектуальної», «психічної» енергії, що не входила-б в суму всієї фізико-хімічної енергії. Тому я не став-би називати цю форму психічною. Але хай буде так, як ти кажеш.

Все-таки ти, кажучи про перехід фізико-хімічної енергії на психічну форму, тим самим психічну енергію вважаєш хоч і завищу, але всеж-таки частину тої енергії, яка існувала до переходу. Ти мене в кінці своєї промови назвав вульгарним матеріялістом. Дозволь мені на початку мого слова повернути назад цей комплімент і запитати: чим твоя теорія переходу енергії із фізичної на психічну відрізняється від вульгарно-матеріалістичного погляду на психіку, як на рух матерії? Як не крутись, а ти повинен визнати, що й психічна енергія це рух матерії. Ти-ж не можеш, будучи матеріялістом, триматися ідеалістичного погляду про вплив нематеріального на матеріальне, бо це суперечить закону збереження енергії, як суперечить йому спроба збудувати *Perpetuum mobile*. А раз ти обстоюєш вплив духу на матерію, цим ти визнаєш, що психічна енергія, дух, психіка — є щось матеріальне. А це значить, що ти прийшов до тотожності духу й матерії (і — це і те — рух матерії). А це не має вже нічого спільного з діалектичним матеріалізмом, що каже про єдність (а не тотожність) матеріального і духовного.

Тепер про твою машину-двійник. Цим прикладом ти хочеш довести, що епіфеноменалізм не витримує критики з погляду закону збереження енергії, бо психічне, на твою думку, з'являється в результаті затрати фізико-хімічної енергії, а у мене психічне виникає без затрати цієї енергії.

Ти здивувався: як може статися таке чудо? Але почекай трохи — я у тебе теж відкрив чудо: Твій приклад з автоматом-людиною нагадує мені такий експеримент: в глек, повний до краю, кидають рибу і вода не виливається. Як це може бути?! Та ніколи цього не може бути, я не точно висловився, набрехав — такого чудесного і чудного «експерименту» ніхто ніколи не робив і вода завжди виліється із глека, коли в нього кинути якесь тіло. Так само з твоїм автоматом. Коли-б ти дійсно міг збудувати такий автомат, щоб точнісінько дорівнювався людині (а цього чуда ти не можеш зробити і ніколи не зможеш, бо під рукою в тебе буде не той матеріал, з якого будує людину природа), то безумовно, цей автомат, крім фізико-хімічної низки переходів енергії з одної форми на другу, мов-би (як має людина) суб'єктивний відбиток цього процесу в формі психіки. Ми обидва кажемо, що психіка є властивість високо-організованої матерії.

Що таке властивість ми теж не сперечаємося. Об'єктивні властивості предметів — це не утір нашого розуму. Плеханів зазначив, що навіть коли-б наше сприймання предметів були би умовними знаками (символами-ієрогліфами, а не копіями), то й тоді «подібності й різниці, що людина знаходить між предметами, які вона відчуває, є подібності і різниці дійсні».

Речі не мають ніякого іншого виду, крім того, що є результат їхньої дії тоб-то крім тих об'єктивних властивостей, що викриваються у впливі предметів одного на одного (і на нас).

Таким чином психічне є відбиток матеріальних процесів. Цей відбиток дає нам змогу пізнати об'єктивні властивості фізичних явищ.

Свідомість це відбиток того матеріального процесу, що відбувається в нервовій тканині. Скажемо так: я бачу яблуко. Об'єктивна властивість цього яблука — відбивати електромагнітні хвилі світу від своєї поверхні. Ці хвилі попадають в око і викликають в нервовій тканині певний фізіологічний

процес, що йде за законом збереження енергії¹⁾. Різниця напрудження нервового току підчас переходу енергії з одної форми у другу дає той внутрішній суб'єктивний ефект, який ми назуємо свідомістю. Але в наслідок співвідношення інтенсивності (об'єктивна властивість!) цих процесів у мене виникає вражіння жовтого кольору—відбиток, образ певного напрудження електромагнітних хвиль. Коли електромагнітні хвилі будуть змінюватися (стануть бігти повільніше або швидше) то й образ цих процесів (через зміну у відношеннях між інтенсивністю нервових течій, що викликаються цими хвилями) будуть інші. Скажемо, повстане вражіння червоного (при меншій швидкості) або синього (при більшій швидкості хвиль). Цей процес іде собі за законом збереження енергії через повітря, око, нерви, до руки, що бере яблуко. А відбиток його—психічне явище є лише суб'єктивне відчуття, копія цього процесу. Чому це відчуття, відбиток, образ, копія, функція, властивість, наслідок виникає без затрати енергії? Чому тут нема чуда? Тому що психічні вражіння жовтого, червоного, синього мають суб'єктивну реальність, а об'єктивно існує не жовтий, червоний, синій то-що, а те, друге, третє і т. д. відношення (властивість об'єктивна) в інтенсивності нервової течії, в процесі, що підлягає закону збереження енергії, бо процес цей об'єктивний. А психічне як образ або копія матеріального процесу має лише суб'єктивну реальність, (вона з розвитком досвіду що-раз більше наближається до того, щоб правильно відбивати реальність об'єктивну). До суб'єктивного відбитку, суб'єктивного образу, копії, властивості, функції і т. д.—словом—до суб'єктивної реальності механічні закони не можна прикладати.

В моїй фантазії може існувати така суб'єктивна реальність як демон, відьма, чорт або бог, які чудом із нічого вмють творити все. Хіба ця суб'єктивна реальність зважає на закон збереження енергії, підлягає йому? Вона, правда, залежить від процесів соціально-економічних і фізіологічних, що відбуваються по закону збереження енергії. Ідея бога неправильна копія цих процесів. З розвитком досвіду погана копія замінюється кращою—ідеєю «духа» і т. д. Іде наближення відносної істини до абсолютної. Ці суб'єктивні копії не зв'язані безпосередньо зі законом збереження енергії, бо вони існують не об'єктивно, а лише в моїй, твоїй і т. д. голові. Тому-то я кажу, що, коли-б тобі вдалося збудувати автомат, що в нього фізико-хімічні процеси відбувалися-би так самісінько, як у людини, то у цього автомата повинна була-би з'явитися психіка—як суб'єктивний, але точний більш-менш показчик різних швидкості і напруженням процесів, що відбуваються за законом збереження енергії.

Ця суб'єктивна реальність—психіка є в данному разі властивість організованої матерії копіювати об'єктивні властивості предметів.

Ця суб'єктивна реальність зовсім не є «психічна» енергія, бо енергія рух матерії тоб-то об'єктивна реальність. Коли ти кажеш про психіку як про психічну енергію (об'єктивна реальність), ти робишся вульгарний матеріаліст, бо тим самим визнаєш, що психічне явище і фізичне явище—одно й те саме.

¹⁾ Чому я кажу не символ, а образ? Тому що символ (ієрогліф) це є раз на завжди дане самим характером сприймального апарату, в той час як ми знаємо, що наше сприйняття (наприклад кольору) не залишається нерухомо однаковим, а розвивається, уточнюється з розвитком досвіду (спектроскоп). Тому ми можемо назвати сприйняття копією з оригіналу, копією, що з розвитком досвіду все більше наближається до оригіналу.

Я передбачаю твоє лукаве запитання: як-же тоді ми знаємо про об'єктивну реальність (матерію), коли вона нам дана лише в формі недосконалої копії, суб'єктивної реальності (вражіння)? Чи не значить це, що речі мають якийсь особливий «вид», зовсім не схожий на їхні образи, що виникають у свідомості? Чи це не є—емпіріосимволізм, що каже, що ми не знаємо про речі та їхні властивості нічого (агностицизм), бо нам дано сприймати об'єктивні властивості тільки умовними знаками, символами, ієрогліфами?

Я вже казав, що наші сприйняття не символи, а копії (образи), бо вони з розвитком досвіду що-раз більше наближаються до оригіналу, а не залишаються однакові. Останнє було-би, коли-б вони залежали-би геть чисто від характеру, структури нашого мозку. Але образи предметів відповідають об'єктивним властивостям предметів. Це не ієрогліфи, не символи, що не мають ніякого відношення до об'єктивної реальності. Такі поняття як маса, матерія, енергія то-що вже цілком відповідають об'єктивній реальності. Значить ці поняття, як копії вже цілком сходяться з оригіналом. Образи предметів це зрозуміла, хоч і не завжди точна копія (Маркс: Ідеальне—це перероблене і перекладене в людській голові матеріальне). Як-же ми переконуємося, що копія вірна? Практикою. (Дивись розд. VII).

А як ми докопуємося до того, що знаємо, з якого оригінала зроблено копію, тоб-то яка об'єктивна властивість криється за психічним відбитком? Науковим досвідом. Маючи під рукою дві різні копії—два різних наслідки досвіду—ми можемо точніше судити про властивості оригіналу: в результаті діяння одного предмета на другий викриваються їхні об'єктивні властивості. Неправильні копії (приклад: бог) замінюються на точніші (дух) і нарешті переходять що-раз ближче до найточнішої копії з оригіналу (матерія). Суб'єктивна реальність стає цілком відповідною реальності об'єктивній. В цьому діалектика пізнання відносно й абсолютної істини.

Отже ми можемо читати в книзі природи, можемо розкривати об'єктивні властивості під суб'єктивною формою психіки. Колір і згук існують, як суб'єктивні форми сприймання об'єктивних процесів. Вивчаючи апарат сприйняття ми бачимо, що ці суб'єктивні сприйняття відповідають фізико-хімічним процесам. Останні ми сприймаємо як суб'єктивний процес. Звідціль веде початок теорія психофізичної рівнобіжності і в той-же час теорія психічної причинності. Об'єктивний енергетичний матеріальний процес розглядається нами як процес об'єктивний, як акт свідомості.

В цьому секрет «взаємодії». І задача матеріяліста—викрити корні цього перенесення активності з матерії на дух.

Енергія, що тратиться тільки в об'єктивних матеріальних процесах, не може переходити в психіку, тоб-то не може бути суб'єктивною енергією (?), бо вона вся перейшла на іншу форму тієї-же матеріальної енергії.

Ще одно зауваження, щоб покінчити з питанням про психічну «енергію». Властивості предметів не потребують затрати енергії—вони результат дії їхньої енергії, а не сама дія. Властивість горіння—вогнь копія процесу горіння, а не саме горіння, що має енергетичне виявлення: пече. Коли горіння йде інтенсивно—вогнь сильний, коли горіння слабе—вогню може

і не бути. Тому-то ми й кажемо: вогонь пече, бо «вогонь» як суб'єктивний образ процесу горіння відповідає об'єктивній реальності. Бувають такі процеси горіння, коли образом об'єктивної властивості цього процесу являється не «вогонь», а «тепло». І «вогонь» і «тепло» є копіювання нашим пізнавальним апаратом тих об'єктивних енергетичних процесів, які відбуваються в акті горіння і в акті впливу цього явища на нервові клітини.

Отже свідомість—(властивість матерії відбивати матеріальні акти) зовсім не дія тої скритої енергії нервових центрів (не матеріальний продукт), а лише показчик дії енергії, що обумовлює свідомість.

Тепер я перейду до другого критичного зауваження. Ти кажеш, що коли-б психіка була лише побічне явище (епіфеноменом), то вона була-би зайва і через це повинна була-би зникнути, як атрофується і зникає все непотрібне. Але це не так. Це було-би вірно, коли-б на психіку тратилася енергія, тоб-то коли-б вірний був твій погляд. Так, наприклад, коли-б існувало двоє людей, при чому дарма, що в одного психіка є (при умові, що твоя теорія вірна—тоб-то, що психіка забирає енергію), а у другого—нема, у обох цілком однаковісенько відбуваються всі фізіологічні процеси, тоді звичайно психіка повинна зникнути, бо вона являє собою непродуктивний видаток енергії. Все одно і без цього видатку процеси відбувалися-би в обох однаково. Той, хто з більшою економією витрачає свою енергію,—переживе в боротьбі за існування, як машина з більшим коефіцієнтом корисної дії витисняє машину, яка має менший коефіцієнт. І це ясно атрофується те, що являє собою недоцільну витрату енергії. Але я весь час підкреслюю, що психічне не забирає енергії—як-же воно може атрофуватися і зникнути? Атрофуватись і зникнути може недоцільний рух, а психіка не рух, а лише властивість рухливої матерії. Ти кажеш, що психіка у мене зайва. Знов таки, що таке зайве? Те, що забирає недоцільно енергію! «Для чого вона?» питаєш ти. Я скажу: матеріаліст питає, не для «чого?» а «чому?». З яких причин (а не для чого) з'явилася психіка—ось єдине наукове питання. Аналізуючи ці причини, наука прийде до вірної відповіді, а поки-що ми лише констатуємо факт існування психіки і не можемо не допустити причинної закономірності цього факту.

Психіка не є «зайве», бо вона існує як безпосередній факт, побічне явище матеріального процесу. Між «зайвим» і «побічним» не можна ставити знаку порівняння. Побічні явища не є зайві, бо вони є показчик «незайвого» явища. Побічне явище процесу горіння (вогонь, тепло) зовсім не є зайві, а показчики інтенсивності процесу. Психічне явище є побічне, але не зайве (енергії не забирає!), а необхідним показчиком того, що даний об'єктивний процес існує. І цілком не адресі кинув ти комплімент про мій фаталізм. Біолог Леб на прикладах тропізму довів, що деякі тварини рухаються на світло (гелітропізм) не через те, що вони свідомо це бажають, а через те, що хемічні процеси у фото-чулих тканинах примушують їх рухатися на світло: так метелики летять на вогонь. Ми знаємо з власних спостережень, що нервові процеси ідуть в супроводі суб'єктивного відбитку. Але коли «воля», «свідомість» грає активну роль, то очевидно активність виявляє не сам факт свідомості (він відбиток), а ті енергетичні процеси, що їх показчик є свідомість. Та інакше не може бути: для того, щоб діяти активно, треба мати енергію, а вся енергія іде шляхом фізичних, матеріальних змін. Питання про активність свідомості є питання про перенесення активності матерії на дух (дивись вище). Ми,

кажучи, про активність свідомости, переносимо на психічне явище дійсну активність того нервового процесу, що його суб'єктивний показчик свідомість. Ми добре знаємо, що характер людини, тоб-то тип матеріяльних умовних рефлексів, які скеровують і регулюють поведінку людини, формується соціальним осередком. Активність свідомости це є, власно кажучи, активність нервового процесу а свідомість є лише суб'єктивний бік цієї діяльності (суб. бік гальмування умовних рефлексів).

Ти розв'язуєш суперечку між законом збереження енергії і взаємодією психічного з фізичним (дивись розд. V) в той спосіб, що матеріалізуєш психіку для того, щоб зробити можливим вплив психіки на тіло і цим шляхом приходиш до вульгарного матеріалізму. Я розв'язую цю суперечку в той спосіб, що визнаю взаємодію лише між формами фізичної енергії (в даному разі—між матеріяльними процесами в нервових клітинах і матеріяльними процесами осередку). Для мене психічне це лише показчик матеріяльного процесу, а не самий процес. «Духовний процес» це знов перенесення активности матерії на дух.

Воля почуття, ідея і інші психічні явища грають свою роль в суспільному житті. Але не як самостійні фактори, а як необхідні показчики того, що акція може відбутися, бо є всі фізикохімічні умови для цього. Психіка являє собою активний і необхідний чинник лише в тому розумінні, що відсутність психічного явища свідчить про відсутність відповідного фізіологічного стану, потрібного для акції. Таким чином я не усуваю психічного явища, а лише визначаю його роль і значіння. Відкинути всяке значіння свідомости було-би меншовизмом в галузі діалектичного матеріалізму. Я не суперечу ані 2 тезі Маркса про Файєрбаха, ані 3-й тезі, де Маркс підкреслює, що, «коли з одного боку люди являють собою продукт умов, то з другого умови змінюються саме людьми». Очевидно, люди можуть бути активні через те, що мають в собі певний заряд енергії (матеріяльної, звичайно—іншої нема), а їхня свідомість тоді буде показчик сили цього заряду: свідомість генія є показчик інтенсивних нервових процесів. Отже, я пояснюю, що психіка має значіння не сама по собі, не тому, що вона має в собі якусь енергію, а тому, що вона є показчик того фізіологічного стану, що утворює другий фізіологічний стан. Коли в тебе з'явилося бажання застрелитися, то це бажання є показчик тих фізіологічних процесів, що відбуваються в нервовій тканині під впливом природнього і соціального осередку. Це бажання є функція цих процесів. Активність його полягає в тому, що, коли-б не було цього бажання (як пасивного відбитку фізіологічного стану), то це-б значило, що є інший фізіологічний стан, що обумовлює інше бажання: припустім, бажання не стрілятися, а тікати від небезпеки. Отже епіфеноменалізм не веде до фаталізму, він тільки уточнює питання про взаємовідношення, кажучи, що тут діють і впливають один на одного матеріяльні процеси (індивідуальні, соціальні, природні), а не матеріяльні й духовні. «Духовних процесів (як низки причин і наслідків) нема, бо нема затрати енергії на них. Є лише відбиток матеріяльних процесів і цей відбиток нами сприймається як духовний процес. Активність матерії переноситься на дух. Звідціль твоє помилкове обвинувачення.

Що-ж до питання про базу і надбудову, то воно теж не суперечить епіфеноменалізму. У нас мова іде про процеси в голові людини,—про

нервові процеси, а ти почав говорити про соціальні явища. Активність надбудов у межах, дозволених базою, я і не думав заперечувати, як не заперечую значіння пропаганди ідей, освіти то-що. Психічний фактор грає роль знов таки завдяки присутності факторів матеріальних. Енгельс говорив, що ідеологія є відбиток продукційних стосунків у головах людей¹⁾.

Енгельс казав, що надбудова грає активну роль і в свою чергу впливає на базу. Але надбудова охоплює собою не тільки ідеологію, а також матеріальні елементи. Релігія, це не тільки система хибних думок—нікчемних копій з соціального осередку, а також увесь технічний апарат культу і церква, священна книга, піп, паникадило то-що. Тому вплив надбудови на базу є процес матеріальний, як матеріальний є процес всякої роботи (в тому числі й «душевної»). Про матеріальність бази і надбудови ми можемо десь в іншому місці поговорити, бо мені пора кінчати. Але навіть коли визнати нематеріальність надбудови, звести її до ідеології, то й тоді я не буду заперечувати її ролі, як ідеології—тобто як показчика тих соціальних і індивідуальних матеріальних процесів, що відбуваються між людьми і в головах людей—тобто між матеріальними одиницями і в матеріальних процесах. Епіфеноменалізм, таким чином, не суперечить основам історичного матеріалізму, не суперечить тому, що ми визнаємо значіння елементів свідомости. Він не веде до фаталізму. І відрізняється він від психічного енергетизму (так назову я твою теорію) лише тим, що правильніше з'ясовує властивості (ознаки) психічного, не змішує суб'єктивну реальність (психічний відбиток) з реальністю об'єктивною (фізичний акт), не змішує копію з оригіналом, сприйняття предмету з предметом сприйняття, а стоїть на погляді єдності матерії й духа: «Що для мене суб'єктивно є чисто духовний, нематеріальний акт, те само по собі, об'єктивно є акт матеріальний (Файербах).

XII

Який-же висновок? Ці дві теорії, стоячи на ґрунті матеріалізму, відносяться одна до другої як теза до антитези. Який-же може бути синтез і чи можливий він тут? Діалектична логіка визнає за собою право давати відповідь: і так, і ні, в тому разі, коли питання іде про незакінчений процес, де треба зважати на всі конкретні умови часу і місце (наприклад: чи куля, що вилетіла із рушниці, в даний момент перебуває в данній точці? І так, і ні. Вона перебуває, але вже виходить). Чи можна і тут сказати, що і ця і друга теорія вірна? В данному разі ми бачимо, що обидві теорії факт свідомости розглядають з двох поглядів. Перша (!) розглядаючи його з об'єктивного боку, вводить його в загальний енергетичний процес. Друга (?), розглядаючи його з суб'єктивного боку, не включає його в низку причин і наслідків. Наскільки обидві теорії устанавлюють стале постійне відношення між духом і матерією, настільки тут права залишається формальна логіка: або так, або ні—або та, або інша теорія права. Але наскільки обидві теорії незакінчені процеси пізнання, настільки ми

¹⁾ [Наприклад: традиція є привид, що бродить в головах людей (із листа до Блоха 21/IX 90 р.) або: правові принципи юристи, що здаються йому апіорними, є—«перекручування, що утворює, поки воно не викрите, те, що ми називаємо ідеологічним поглядом, і в свою чергу має зворотний вплив на економічну основу і може її в певних межах змінити (із листа до Шмітда 27/X 90)].

маємо право сказати, що з розвитком нашого досвіду обидві зійдуться синтетично. Суб'єктивна реальність обох теорій стане реальністю об'єктивною, відповідною дійсності. В цьому діалектика пізнання абсолютної істини через низку переходів від одної до другої відносної істини. Розвиток іде через суперечності. Факти є джерело, звідкіль росте наука і тим кінцем, що до нього вона приходить. Факти — це альфа і омега. Ми будемо чекати дальніших успіхів науки (зокрема рефлексології) і не станемо боятися визнати, що питання про матерію і дух є поки-що повне суперечностей питання, що в ньому тільки діалектичний матеріалізм дає можливість орієнтуватися. Але навіть і він, даючи загальну орієнтовку, не може дати тепер повної відповіді, абсолютної істини. Та інакше і не може бути. Наука іде до абсолютної істини довгим шляхом пізнання відносних істин. Матеріалізові доводиться приймати новий вигляд з кожним великим відкриттям. І така відносна істина є трактовка питання про матерію і дух в формулах (1) і (2). Ця трактовка наближається до абсолютної істини, бо вона іде правильним шляхом, користуючись правильним методом: дух визначається матерією, свідомість визначається буттям».